

A BIBLIA SZÜLETÉSE A KÖNYVEKTŐL A KÖNYVTÁRIG

BEVEZETŐ

A Biblia nem egy könyv, hanem egy könyvtár, amiben különböző műfajú, különböző korban íródott írásmű alkot harmonikus egységet. Ezért, hogyha a Bibliát, mint irodalmi művet meg akarjuk ismerni az egyes könyvek irodalomtörténeti, teológiai vizsgálata mellett azt is kutatnunk kell, hogy hogyan alakult ki ez a gyűjtemény, és hogyan lett ez a könyv minden keresztény hívő hitének alapja. Ezzel foglalkozik a kánontörténet.

Ha a Bibliát meg akarjuk ismerni, akkor egy utat kell megismernünk, ami Isten kinyilatkoztatásától a szóbeli hagyományozás kialakulásától az írásba foglalásig, majd pedig az egyes bibliai könyvek megszületéséig vezet. Ezt a folyamatot követi a kánon kialakulása.

A Biblia szövege – erről hajlamosak vagyunk megfeledkezni – kollektív ellenőrzés alatt született, hiszen kezdettől fogva nem egyéni alkotás volt, hanem egy közösség állandóan használt, hosszú szóbeliség után írásba foglalt dokumentuma. A Biblia különböző műfajú egységei, már írásba foglalásuk előtt is széles körben ismertek voltak. A zsoltárokat előbb énekelték, mint ahogyan leírták. A próféták előbb prédikáltak, hirdették az Istentől szóban kapott ígét, és ezeket az üzeneteket később foglalták írásba, de a Biblia rendelkező részei a törvények is szóban éltek. Írásba foglalásuk is azért következett be, hogy állandó használatukat segítse, nem pedig azért, hogy hitelesítse a szóban már hitelesnek tartott szavakat. Ez indokolja azt, hogy több ezer esztendő távlatból is meglepően pontos hagyományanyagot találunk a Bibliában. Elég itt a qumráni Ézsaiás tekercs irodalomtörténeti meglepetésére gondolnunk. Ez a masszoréták – vagyis az Ószövetség héber nyelvű szövegének zsidó szöveggondozó tudósainak – munkáját, pontosságát, megbízhatóságát igazolja, és azt, hogy a Biblia szövege mindig az írásokkal élő közösség felügyelete alatt állt. Így lehetett belőle kánon, vagyis zsinórmérték.

A kánon – az ókori keleti nyelvekből eredő szó. A sumer *gin* nádszálat jelent, az akkád *qanu* szó, mérőnádat, mértéket, mércét, zsinórmértéket jelentett. Közös eredetű a héber *káneh* szóval, nádat, sást, vesszőt, mérővesszőt jelent. Ez a szó az Ószövetségben is előfordul nádat, kákát (Ézs 19, 6. 35, 7. Jób 40, 21), mérővesszőt, mérő rudat jelent (Ez 40, 3. 42, 16). A hosszúra megnőtt nád kiválóan alkalmas volt mérővesszőnek. Ezt a szót kánon formában hamar átvették a görögök is. Már Homérosz is használta, hol a takácsok vetélőjének (Iliász, 23, 761.), hol pedig a pajzstartó lécnak (Iliász 8, 193. – 13, 407) a megjelölésére. A görög filozófusok – Euripidész, Arisztotelész, Demoszthenész – már nem ezekre a tárgyakra vonatkozó értelemben, az iparosok mércéjeként használták ezt a szót, hanem mindenféle szabályozó mértéket ezzel a szóval jelöltek. Ilyen értelemben használja ezt a szót Alexandriai Philo és az Újszövetség is (2Kor 10, 13,15-16. Gal 6, 16,) és Josephus Flavius (Kr.u. 37-100) is így használja. A kánont Pál Istentől megszabott mértéknek, a keresztény életszabályok összegének tartja. Ilyen értelemben használták ezt a szót a legrégebbi egyházatyák. Római Kelemennél az első század végén ez a szó az erkölcsi, hitbeli vélemények szabályait jelenti, Hegeszipposz a második század közepén a prédikáció kánonjáról beszél, Ireneusz és Alexandriai Kelemen pedig az igazság kánonjáról. Mivel a keresztény tanításnak kezdettől fogva a Szentírás volt az alapja, ezért az ókeresztény írók a Bibliát, az Isten által sugalmazott apostoli iratok gyűjteményét kezdték kánonnak nevezni.

Természetesen kezdetben ennek a szónak a jelentése ingadozott. Nem tűnt el a régi értelme sem. Használják ezt a szót úgy is, hogy ezzel jelölték a jegyzékeket, gyűjteményeket

is. Ptolemaiosz Klaudiosz második századi görög természettudós jeles műveiben, ebben az értelemben használja a kánon szót. A „Baszileiosz kanonsz” (Királyi táblák) a babiloni, perzsa, egyiptomi királyok, és a római császárok névsorát tartalmazza pontos trónralépési dátumokkal, a „Prokheiroi kanonesz” (Kézi táblák) a csillagok felsorolását, helyzetük meghatározását, míg a „Kanón episzémon poleón” (Híres városok felsorolása) a fontosabb városok listáját, helymeghatározását adja. A keresztények elsősorban a nyilvános felolvasásra szánt könyveket tekintették kanonikusnak, hasonlóan a zsidó gyakorlathoz. Athanasziosz (295-373) például különbséget tett még sugalmazott és kanonikus könyvek között (Epistola festalis). A harmadik század második felében tartott Laodikeai zsinat felsorolta mind az Ó-, mind pedig az Újszövetség kanonikus könyveit, meghagyva, hogy „a templomban nem szabad népi zsoltárokat énekelni, sem olyan könyvekből felolvasni, amelyek nem kánoniak (akanoniszta), hanem kizárólag csak az Ó- és az Újszövetség kánoni könyveiből (ta kanonika)” (Erdő Péter szerk. Az Ókeresztény kor egyházfegyelme. Bp. 1983. 329-330).

A negyedik század óta az ószövetségi és újszövetségi, Istentől ihletett szent iratok gyűjteményét tartjuk kánonnak, melyeket az egyház hitére és életére vonatkozóan szabályozó erejű, normatív tekintélyűnek ismerünk el. A kánon kialakulása az egyházban egy hosszú, közösségi ellenőrzés alatt történő folyamat eredménye. Nem nagy tekintélyű személyek, vagy világszínatok határozták meg, hogy mi tartozik a kanonikus könyvek sorába, hanem az élő gyülekezet, amelyik ezeket a könyveket hite építése és istentisztelete közben használta. A Biblia nem írásban, hanem szóban született. Még ma is döntő módon szóban, prédikációban, istentiszteletben hat. Ezért nemcsak az egyes könyvek írásbeli megszületésének van hosszú előtörténete, hanem a Biblia egyes iratainak a kánonban való felvétele, abban való meggyökerezése is egy vizsgálatra méltó folyamat eredménye. A Biblia nem égből pottyant könyv, hanem Isten kinyilatkoztatásának dokumentuma. A téren és időn túli Istenről csak azért tudhatunk valamit, azért hihetünk benne és imádkozhatunk hozzá, mert ő belépett a téri, idői világunkba és ott elkezdett szólni, cselekedni.

A kinyilatkoztatás nem egy könyv, hanem egy esemény, Isten cselekedete a világban. Istennek ezt a cselekvését a hit egzisztenciális megismerésével tudjuk nyomon követni. A Biblia Isten kinyilatkoztatásnak hiteles dokumentuma, ami a kinyilatkoztatás lényegéről, tartalmáról tudósít. A hitelességet Isten ihletése biztosítja, ami nem a betűkre és a szavakra vonatkozik, hanem arra az útra, amit Isten kinyilatkoztatása az első szótól, eseménytől egészen a mai olvasó szívéig, cselekedetéig megtesz. A leírt szöveg előtt is működött az ihletés, ami nem a szavakra, az író tollra, hanem az emberekre vonatkozik. A Biblia megírása, mai irodalmi formájának kialakulása is olyan folyamat, melyben Isten Szentlelke aktívan részt vett. A Biblia könyvei nem individuális alkotásokként születtek. Minden irat azért született, hogy segítse az istentiszteletet, és az istenkereső embert eligazítsa a mindennapokban. Hitelességüknek első ellenőrzője az élő hitű, az élő szóbeli hagyomány alapján hívő közösség volt (vö. Dr. Szigeti Jenő: A Biblia képzelet vagy valóság. Arany Forrás Kiadó. Bp. 2007. 31-40).

De a Biblia bármennyire egységes, mégsem egy könyv, hanem egy olyan könyvtár, melyben az egyes könyvek egymást támogató, kiegészítő rendszerré álltak össze. Találunk benne költői és prózai részeket, elbeszéléseket, bölcs mondásokat. Ránk hagyományozott ez a csodálatos gyűjtemény okmányokat, leveleket, az ókori világ sok ezer érdekességét. A kánonalkotás egy meghatározott célból és meghatározott szempontok szerint végzett válogatási folyamat. Ebben a könyvecskében ezt a folyamatot vizsgáljuk meg. Természetesen tekintettel leszünk a kinyilatkoztatásról szóló ihletett híradás, írásbeliség előtti problémáira éppen úgy, mint a kánon további hatására.

A kánonalkotás általában kettős célú. Mindig van egy pozitív cél, aminek érdekében a

kánont létre kell hozni, amiért Isten kinyilatkoztatását rendszeres, jól lehatárolható formában kell rögzíteni. Lehet ez a hittel közelítő, korábban pogányból lett keresztények megtanítása a keresztény hit alapjaira, vagy az ígehirdetés rendszerezettebbé tétele. Többek között a Zsoltárok könyvének összeállítása, rendszerbe foglalása azért történt meg, hogy a zsidó istentiszteletben könnyebben tudják felhasználni, mint a gyülekezetek énekeskönyvét. Az evangéliumokat és a Páli iratokat is ezért foglalták rendszerbe.

A kánon alkotásának másik mozgatóereje az, hogy kialakulnak olyan helyzetek az egyházban, amikor meg kell védeni a kereszténység alapigazságait a téves tanításokkal szemben. Ez a védekező szempont volt a kánon kialakulásának döntő mozgatója. Az ószövetségi kánon rendjének kialakulása a kutatók feltételezése szerint arra a jelenségre vezethető vissza, hogy a hellenizmus idején nagyszámú, hamis reménységet ébresztő apokaliptikus jellegű írásmű jött létre és szükségessé vált ezeknek az elkülönítése a hit és cselekedet alapját képező valóságos kánoni könyvektől. Az Ószövetségi kánon végleges lezáródása is a régi, hitelt érdemlő iratok megvédésére törekvő jainiai, vagy jabnei zsidó gyűlésen is ilyen hitvédő célból jött létre.

Az Újszövetségi kánon kialakulását is ilyen hitvédő cél magyarázza. Az Újszövetségi kánon iratai az első században megszülettek. Az első komoly támadás, a második század közepén, amely a kereszténységet a kánon zárt rendjének megalkotására készítette, a gnózis támadása volt. Egy Markion nevű ember, aki a kis-ázsiai Szinopé-ben volt hajótulajdonos. Kereszténnyé lett és Rómába költözött, ahol 144-ben téves tanításai miatt a gyülekezetből kirekesztették. Ekkor maga alapított egyházat. Tanításainak alapjául Lukács evangéliumából és 10 páli levélből önálló, a keresztényektől eltérő kánont alkotott. Ezzel próbálta igazolni a páli tanítások félremagyarázásán alapuló tanítását, mely szerint a többi apostol eltért az igaz tanítástól. Az Ószövetséget is megtagadta, és azt állította, hogy az Újszövetség istene más, mint az Ószövetségé. Ezzel a tanítással a korabeli, apostoli hagyományon, az újszövetségi iratok tanításnak tekintélyén felépülő kereszténység szembefordult. A négy evangélium és a máig hitelesnek tartott levelek kánoni tekintélye mellett állt ki.

A máig használt ószövetségi és újszövetségi kánon kialakulásának története azt kíséri nyomon, hogy Isten kinyilatkoztatása nyomán megszülető könyvekből hogyan lesz könyvtár. Közben azt a folyamatot is elénk tárja, ahogyan a kánont megalkotó közösség megvédte Isten Szentlélekének ihletésére, az ugyancsak a Szentlélek ihletésére megszületett könyvek épségét, tanításának eredeti formáját. A kánontörténet arra a felismerésre épít, hogy a Szentlélek munkája, mely a kinyilatkoztatással elindult, nem ért véget a bibliai könyvek írásba foglalásával, hanem tovább folytatódik az egyházban egészen a jelenig, amikor a régi ige a mi életünkben, napjainkban is testet ölt. Ennek a múlttól a jelenig ívelő folyamatnak csak egyik része a Biblia kánonjának a kialakulása.

AZ ÓSZÖVETSÉGI KÁNON MEGSZÜLETÉSE

A héber kánon rendszere

Az első keresztény gyülekezetek Bibliája az Ószövetség volt. Ebből idéztek vitáikban, ebből olvastak fel istentiszteleteiken. Ezt tükrözi az Újszövetség minden irata. Kánontörténeti szempontból fontos, hogy a keresztény gyülekezetek - bár a zsidó kánon még nem volt lezárva -, a zsidóság által kanonikusnak elfogadott ószövetségi iratokat tekintették kánoni tekintélyűeknek. Az újszövetségi iratok sem abból a célból jöttek létre, hogy felváltsák, vagy kiszorítsák az Ószövetséget. Ezzel a keresztények az ószövetségi kanonizálódási folyamat örökösei is lettek. Jézus, bár vitába szállt a farizeusi írásértelmezéssel, de hűséges maradt a

Tóra és az Ószövetség kinyilatkoztatott írásaihoz és ebben a keresztény gyülekezet is követte mesterét. Az első keresztény gyülekezet nem zsidóból lett tagjai is nagy részben a hellenista városok zsinagógáinak vonzáskörzetéből kerültek ki és számukra természetes volt az Ószövetség tekintélye, hiszen ennek görög fordítását, a Szeptuagintát ismerték. Az Újszövetségi kánon állandóan épít az Istentől ihletett írásra. Amikor Pál élete végén így vall: „*a teljes Írás Istentől ihletett*” (2Tim 3, 16) akkor az ószövetségre gondol. Péter levele is az Ószövetségre utal, amikor azt írja a keresztény gyülekezetekről, hogy „*egészen bizonyosnak tartjuk a prófétai beszédet, amelyre jól teszitek, ha mint sötét helyen világító lámpásra figyeltek*” (2Pt 1, 19). Ezért kánontörténeti vizsgálódásunkat az ószövetségi kánon kialakulásával kell elkezdenünk, hiszen az Ószövetség számunkra több mint régi iratok gyűjteménye.

Az ószövetségi kánon kialakulása egy hosszú folyamat eredménye. Nem egyidejű a kinyilatkoztatással, de az első írásbeli dokumentumok megszületésével sem. A megszületett bibliai könyvek csak hosszas használat után nyerték el kánoni tekintélyüket. A kánon keletkezésére nézve az első feljegyzésünk Josephus Flaviusnál található, aki a *Contra Apionem* című, Kr.u. 95-ben írt művében (I. 8. 28-34.§), melyben egy Apion nevű egyiptomi görög író vádjaira válaszol. Ebben azt írja, hogy a zsidóknak 22 hiteles, eredeti könyvük van, ez megfelel a héber írás betűi számának. Ennek érdekében Ruth könyvét a Bírákhoz, Jeremiás Siralmait Jeremiás könyvéhez sorolja és a 12 kisprofétát egy könyvnek veszi. Szerinte a kánoni tekintélyű könyveknek a következő ismérvei vannak. 1. Olyan Istentől ihletett férfiak írták, akik Mózesztől I. Artaxerxész Longimanusz (Kr.e. 465-424) koráig éltek. 2. Istentől inspiráltak, tehát isteni tartalmúak, és ezért hinni kell bennük. 3. Számuk korlátozott. 4. Pontosan meg kell őrizni szövegüket, mivel Josephus szerint: „*bár roppant idő telt el azóta, sem hozzátenni, sem elvenni belőlük, sem megváltoztatni bármit is nem merészelt senki, mert minden zsidóban már születésétől fogva benne gyökerezik az a meggyőződés, hogy ezek Isten végzése*”. (Ápion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról, Bp. 1984. Hahn István ford.). Ezek az alapelvek az újszövetségi kánon kialakulására is hatottak. Elég itt a Jelenések könyvének záradékára gondolnunk: „*Ha valaki hozzátesz ezekhez, arra az Isten azokat a csapásokat bocsátja, amelyek meg vannak írva ebben a könyvben; ha pedig valaki elvesz e prófétai könyv igéiből, attól az Isten elveszi osztályrészét az élet fájából, a szent városból és mindabból, ami meg van írva ebben a könyvben*” (Jel 22, 18-19). (vö. 5 Móz 4, 2)

A kánon kialakulásáról egy másik elméletet olvasunk az apokrif IV. Ezsdrás könyvében (14, 18-48), ami Kr.u. 100 körül íródhatott. Eszerint az Ószövetség Jeruzsálem Kr.e. 587-ben történt elpusztulásakor a templommal együtt megsemmisült, teljesen elégett, és Ezsdrás a fogság idején negyven nap alatt öt munkatársának újra lediktálta a szent iratokat. Ilyen módon 24 kanonikus és 70 más, a bölcsek számára való könyvet írtak. A 24 kanonikus bibliai könyv úgy jön ki, hogy ő Sámuel, Királyok és Krónikák két könyvét egy-egy könyvnek számolja, és a 12 kisproféta könyvét is egy egységnek veszi.

Ezt a tradíciót vette át a 2. században a kereszténység is. Ennek első írásos emléke a szárdeszi Meliton Eklogák című munkájában maradt ránk, amit Euszebiosz idéz egyháztörténeti művében (Hist. Eccl. IV. 26, 12-14. – magyarul: Euszebiosz Egyháztörténete. Ford: Baán István. Bp. 1983. 183-184). Ő volt az első ismert zarándok a Szent Földön. Egy Onészimosz nevű testvér arról érdeklődött nála, hogy a Törvényben és a prófétákban mi vonatkozik Jézus Krisztusra. „Azután azt is meg akartad tudni, hogy pontosan hány régi Könyv van, és mi a sorrendjük, azon voltam, hogy ezt megtegyem, mivel megismertem a hit iránti lelkesedésedet és a tanítás iránt megnyilvánuló tudásszomjadat, hogy Isten utáni vágyakozásból mindennél többre becsülöd ezeket, hiszen az örök üdvösség elnyeréséért harcolsz. Eljutva tehát keletre, és elérve egészen addig a helyig, ahol hirdették (az Írást) és

ahol beteljesedett, pontosan megtanultam az Ószövetség könyveit, melynek listáját elküldöm neked”. Euszebiosz szerint Eszter könyve kivételével az egész héber kánont felsorolja. Ennek a kánoni tekintélye körül még a zsidóság körében is vita folyt. Ez az adat azért fontos, mert az egyházatyák a Szeptuaginta kánonját részesítették előnyben, amiben a deuterokanonikus könyvek nem szerepeltek. Euszebiosz sem értékelte egyformán a kánoni és a deuterokanonikus könyveket (H. E. IV. 22.). Athanasziosz szerint is az Ószövetség 24 könyvből áll, bár szerinte vannak még más könyvek is, amiből ugyan idéznek, de nem tartják egyenrangúnak a kánoni könyvekkel. Ugyanezt a véleményt vallja Jeruzsálemi Kürillosz, Nazianzénosi Gergely is.

Arról, hogy a könyveknek ez a rendje hogyan jött létre, a régi források csak azt mondják, hogy a kanonikus könyvek elbírálására csak a prófétai ajándékkal rendelkező emberek voltak hivatottak. Ezért az ószövetségi kánont egyszer s mindenkorra egy személy vagy testület állapította meg a Kr.e. 5. században úgy, ahogyan azt Josephus Falvius vagy a IV. Énok könyve leírja. Ez a régi hagyomány a 16. században új megfogalmazásban jelentkezett. Elija Levita (1486-1549) „Maszoret hammaszoret” című 1538-ban, Velencében kiadott, sokat idézett könyve szerint az Ószövetség 24 könyve Ezsdrás idejében már megvolt. A könyvekből Ezsdrás és a „nagy zsinagóga férfijai” állították össze azt a gyűjteményt, amit ma kánonnak mondunk. Ezt ők három részre osztották: a törvényre, a prófétákra és az iratokra. Eszerint a Kr.e.-i ötödik században a mai héber kánon megszületett, és ebből minden később keletkezett könyvet ki kell rekeszteni. A 18. századig ez a felfogás uralkodott a protestáns teológiában.

Az ószövetségi kánon kialakulásának ezt az értelmezését ma már szinte senki nem vallja. Ma már többet tudunk arról, hogy a kinyilatkoztatás írásba foglalása és a bibliai könyvek megszületése között mi is történhetett. A ránk maradt adatok arra engednek következtetni, hogy sok adatot, okmányt a régi időben lejegyeztek, de az irodalom (nem az írás) csak a királyok korában bontakozódott ki. Ekkor lett szükséges az, hogy az atyák kollektíven, szóban őrzött hagyománya írásban is rögzüljön. Minden bizonnyal először a Mózes öt könyvében található anyag rögzítésére került sor. Ez volt a tóra, a tanács, amit a papok ajka őrzött (Mal 2, 7). Éppen ezért ennek a gyűjtemény-csoportnak Tóra lett a neve. Ez a szó egy adott élethelyzetben a papi eligazítást, tanácsot jelentette. Ez volt ennek a hivatásnak a legfontosabb tevékenysége (5Móz 33, 10). A királyok korában egyre jobban kiéleződtek a társadalmi vagyoni ellentétek az izraeli társadalmon belül. Egyre fontosabb lett, hogy a sokféle hatás alatt élő nép megfelelő eligazítást kapjon.

A másik kristályosodási pont a prófétai iratok gyűjteménye volt. A *nabi* – vagyis a prófétának megfelelő héber szó azt jelenti: Istentől elhívott, vagy akinek megbízása van Istentől. Nem magától beszél, hanem azt mondja, amit Isten a szájára helyezett. A prófétai könyvek üzenete az ige (héberül *dábár*) ami kettős jelentésű szó. Jelentése: dolog, tárgy és ugyanakkor szó, beszéd. Az Ószövetség idején a prófétákat nem jósoknak, hanem Isten gondolatainak, véleménye ismerőinek tartották. Ezért a héber kánon kialakításakor ide sorolták azoknak a könyveknek a sorát is, amelyek prófétai szemléleti móddal mondták el a választott nép történetét. Ezt az egységes szempont szerint készült irat-sort deuteronomista történetírásnak nevezzük. A héber kánon ezeket a könyveket tartotta a korai próféták írásának. Ide soroljuk Józsué és Bírak könyvét, Sámuel két könyvét és a Királyok két könyvét. Ezeknek a könyveknek a szerzői a választott nép nemzeti katasztrófáira a Tórából, pontosabban a Deuteronomiumból, vagyis Mózes ötödik könyvéből kerestek magyarázatot. Ugyanakkor ezek a könyvek számos korábban létezett, alapul vett forrásiratot említenek meg. Mégis bennük az ige megvalósulását, beteljesedését látták, mint a prófétai beszédekben. Ezeket a

könyveket éppen úgy prófétai tekintélyűnek tartották, mint azoknak a prófétáknak a beszédgyűjteményét, akiknek munkája írásban is ránk maradt.

A héber kánon harmadik fő része az iratok csoportja. Ebben is nagyon sok ősi, újabb kori alkotás van. De míg a tóra eligazítani akart, a prófétai könyvek pedig Isten szemével akarták láttatni a történelmet. Az ebbe a csoportba sorolt iratok a gyakorlati élet dolgaiban igazítják el a kegyes embert. Élén az Ószövetség énekeskönyve, a zsoltárok könyve áll. Ide sorolták a bölcsességirodalom alkotásainak javát. Ez hosszú ideig nagyon élő, a gyakorlati életben használt irat együttes volt. Ezért találunk köztük sok ősi darab mellett egészen késői szokásokat, gondolatokat tükröző egységeket. Ez az iratcsoport figyelmeztet bennünket a legjobban arra, hogy a kanonikus iratok sokáig szóban éltek és végigjárták a szóbeliségnek azt az útját, ami a folklóralkotásokat jellemzi. Minden esetleges, felesleges elem lekopott ezekről a szövegekről, és kristálytiszta beleilleszkedik a többi kanonikus irat teológiai eszmei rendjébe úgy, hogy az az Ószövetség hívő emberének gyakorlati eligazítást, héberül *écá-t* adott a mindennapi élethez.

A kánon kialakulását nagyban segítette, hogy a zsidóság nagyon korán különbséget tett a szent és a profán könyvek között. Erre az Ószövetség sok helyen hivatkozik. Talán a legrégebbi az a parancs, amit Mózesnek tulajdonít az Ószövetség. *„Amikor Mózes leírta egy könyvbe ennek a törvénynek az igéit elejétől végéig, ezt parancsolta Mózes a lévítáknak, akik az ÚR szövetségládáját hordozták: Fogjátok ezt a törvénykönyvet, és tegyétek Isteneteknek, az Úrnak a szövetségládája mellé, hogy ott tanúskodjék ellened”* (5Móz 31, 24-27). Ez a hagyomány a törvényeket Mózes által rögzített dokumentumoknak tudja, ami arra mutat, hogy a Tóra kialakulásában Mózesnek jelentős szerepe lehetett a zsidó hagyomány szerint. Ugyanígy tett Józsué is az ország felosztása után, a profán írásművektől elkülönítve a nép hitbeli tapasztalatait megörökítő feljegyzéseit (Józs 24, 26-27). Ugyanígy *„elhelyezve az Úr színe előtt”*, különítette el Sámuel a király jogaira vonatkozó írását (1Sám 10, 25). A zsoltárok Istent dicsérő doxológiái (Zsolt 41, 14. 72, 18-20. 89, 53. 106, 48) a Példabeszédek könyvének egyes kitételei ősi eredetűek, és hosszú gyűjtőmunka eredményei (Péld 25, 1. 30, 1. 31, 1). Ez a gyűjtés tudatos különválasztó eljárásra épült, különböző szerzőkre, gyűjteményekre is kiterjedt és a hívő közösség ellenőrzése alatt ment végbe. Itt is igaz, hogy a könyvek címe nem a szerzőt jelöli, hanem a könyv egyik jellegzetes, meghatározó alakját, akinek személyes tekintélye legfeljebb csak segítette a kanonizálódási folyamatot. Ennek az elválasztó, megszentelő eljárásnak a rabbিনista atyák is külön nyomatékot adtak azzal, hogy aki a szent könyveket megérintette, annak háromszor meg kellett mosnia a kezét (Misna, Jadaim 3,2,4 – 4,5,6).

A Szentírásba kerülő szent írások tekintélyét a közösségi használat állandó ellenőrzése biztosította. Sem az ószövetségi, sem pedig az újszövetségi kánon tekintélyét nem egy zsinat, vagy törvényhozó testület adta, hanem a bennük felismert, gyakorlatban kipróbált és hitben elfogadott isteni üzenet. Nem a különböző testületek alkották a kánont, csak megállapították, hogy mi a kanonikus, mi az, ami mércének tekinthető azért, mert a közösség tapasztalta annak szent, Isten számára elkülönített voltát. Ezért a Biblia nem mennyből hullott okmány, mint ahogyan a mormonok tekintik szent könyvüket, hanem a kinyilatkoztatás folyamatának dokumentuma. Ezt a folyamatot történetileg körül lehet járni, vizsgálni lehet. A Zsidókhöz írt levél bevezető verse ezért állítja Jézust a kinyilatkoztatás sorába, amikor így fogalmaz: *„Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiu által szólt hozzánk, akit örökösévé tett mindennek, aki által a világot teremtette”* (Zsid 1,1-2). Eszerint a kánon, prófétai ellenőrzés mellett Isten kezdeményezésére született: Ő szólt, ő, mint a világ teremtője minden cselekvés forrása. A másik tanulság, hogy a kinyilatkoztatás is osztozik Jézus isteni-emberi természetében. Valóságosan emberi könyv,

ami valóságosan tartalmazza Isten kinyilatkoztatását, szavát az emberhez.

A Biblia bibliája: a Tóra

Hosszú évtizedeket, évszázadot tékoztak el a Biblia kutatói olyan - ma már meghaladott -, kérdés megvitatásával, ami ma már a szóbeliség vizsgálata nyomán meghaladott. Mózes írta-e a Tórát vagy sem? A fundamentalisták hitelvi kérdések tartották, hogy Mózes szerzőségét bizonyítsák és ezzel a Biblia megbízhatósága, történeti hitele mellett érveljenek, míg az ezzel szembeálló liberális teológia irodalomtörténeti érvekkel szerette volna cáfolni a mózesi könyvek érvényét. Mint minden szenvedélyes vitában, úgy itt is középen van az igazság. Ha a mai író képét akarjuk Mózesre vetíteni, akkor tévedünk. A valóságtól elrugaskodott álláspont lenne az, ha úgy gondolnánk a Tóra, vagyis Mózes öt könyvének a megszületését, hogy Mózes valahol a pusztában, Jetró juhainak legeltetése közben a sátrában berendezett írófülkéjében, vagy a pusztai vándorlás unalmasabb napjain rendre megírta a Tórát. De az is értelmetlen állítás a ránk maradt szóbeli hagyományok vizsgálata alapján, hogy Mózesnek semmi köze ezekhez a könyvekhez, csak egy kései hamisító ötlete volt Mózesre fogni ezeknek a könyveknek a megírását. Figyelembe kell vennünk, hogy az írásbeliségnek más volt a szerepe, formája, mint ma. A szóbeliség és az írásbeliség nem két egymást kizáró fogalom, hanem egymás mellett, egymást erősítve élt.

A Biblia könyvei nem a szerzőikről kapták a nevüket, de a Biblia könyvei a címükben szereplő nevektől nem függetlenek. Sámuel könyvét nyilvánvalóan nem Sámuel írta, hiszen az első könyv felénél már haláláról olvashatunk, de a két könyv kulcsszereplője mindenképpen Sámuel. A könyv nyíltan hivatkozik korábban megírt forrásokra, mint ahogyan több bibliai könyv is ezt teszi. Ez egyáltalán nem von le a könyv kánoni tekintélyéből semmit. A fundamentalista és liberális bibliaértelmezés irodalomtörténeti vitájában egy nagyon fontos teológiai kérdés homályosodott el. Ez az inspirációról, vagyis a Szentírás ihletettségéről szóló keresztény tanítás. A Bibliát hibátlan szentek individuális alkotásának tartjuk, aminek tekintélyét a feltételezett írók egyéni szentsége adja. Közben minden irodalomtörténeti vizsgálódás arról győz meg bennünket, hogy a Biblia könyvei kollektív alkotások. Tekintélyét nem az egyes szerzők szentsége adja, hanem az, hogy a Biblia egy népnek adott kinyilatkoztatás, ami a kinyilatkoztatás pillanatától kezdve egy közösség ellenőrzése alatt született és gyakorlati használata nyomán kristályosodott ki. Így nyerte el azt a formáját, amiben ránk maradt. Az ihletés nem egy individuális képesség, hanem az Istentől vezetett nép kollektív ajándéka. Egyformán vonatkozik azokra, akik a kinyilatkoztatást kapták és azokra is, akik szóbeli hagyományként, vagy leírt formában továbbadták. A forrásiratok íróira épp úgy, mint az egyes, ma ránk maradt könyvek íróira, szerkesztőire. Ezek az elkészült iratok úgy kaptak kánoni tekintélyt, hogy egy Istentől vezetett közösség használta, gyakorlatban követte, és a benne foglaltak életük zsinórmértékévé, kánonjává lett.

Később, a rabbinikus korban próbálták a könyvek szerzőjeként értelmezni azokat a jeles személyeket, akiknek neve az egyes könyvek nevében szerepel. Ezzel ezeknek a már szentnek és mértéktartónak tartott iratok kánoni tekintélyét próbálták erősíteni. Ennek legjellegzetesebb példája a Misnában, vagyis a Kr.u.-i harmadik századig összegyűjtött rabbinista tóramagyarázat Baba Bathra című traktátusában van.

Csaknem biztosra vehetjük, hogy a hármas tagozódású héber kánon első része, a Tóra lett először kánoni tekintélyű, amit mi hagyományosan Mózes öt könyvének nevezünk. Ez foglalja össze a hosszú ideig szóshagyományként őrzött vallásos irodalom legrégebbi darabjait. A Tóra sok műfajú irodalmi egységekből áll. Van bennük vers és törvény, elbeszélés és a bölcsességi, prófétai irodalmat jellemző alkotás. A kinyilatkoztatásnak ez a tarka szötte

minden bizonnyal nem egyszerre került lejegyzésre. Sok ősi időben lejegyzett listát, éneket, törvényt találunk benne, de sok olyan elemet is, ami szájhagyomány formájában őrződött sokáig és kikristályosodása után, csak később került lejegyzésre. A bibliai könyveket – ez még az Újszövetségre is némileg áll –, rendszerint a könyv főszereplőjéről nevezték el. Mózes könyve nem attól kapta a nevét, hogy ő írta úgy, mint ahogyan a mai írók írják műveiket, hanem attól, hogy a honfoglalás és a pusztai vándorlás történetének ő volt a főszereplője.

Ugyanakkor azt is nehéz lenne elfogadni, hogy ezekhez a könyvekhez nincs semmi köze Mózesnek. Már az Ószövetség is Mózesnek tulajdonította a Tórát (2Kir 14,6. 2Kron 25,4. 30,16. 35,12. Ezsd 6,18. Neh 13,1). Úgy látszik, hogy először a törvényt tartalmazó részeket, szakaszokat, gyűjteményeket nevezték így, végül az egész gyűjtemény ezt a nevet kapta. Az Újszövetség már az egész Tórát így emlegeti. Mózes öt könyvében sehol sem találunk arra utalást, hogy az egész gyűjtemény Mózes műve lenne, de sok részéről úgy tudja a szöveg, hogy Mózesre vezethető vissza. Néhány szakasza viszont a tórának azt állítja, hogy ezeket Mózes jegyezte le. Ezek a következők:

2Móz 17,14. az Amálék elleni harcról szóló tudósítás (2Móz 17,8-13).

2Móz 24,4. a Szövetség Könyve (2Móz 20,22-23, 33).

2Móz 34,7. az úgynevezett Kultuszi Dekalógus (2Móz 34, 10-24).

4Móz 33,2. a pusztai táborhelyek listája (4Móz 33, 1-49)

5Móz 1,5. 4,45. 31,9.24 szerint a Deuteronomium, vagyis Mózes ötödik könyve.

5Móz 31,30 Mózes éneke (5Móz32, 1-43)

Ezek arra mutatnak, hogy már a pusztai vándorlás idejétől elkezdődött a szentnek elismert iratok gyűjtése, megőrzése. Az ezekbe foglaltakat a gyakorlati élet megfelelő területein használták. Ezekhez gyűjtötték hozzá a kollektív ellenőrzés segítségével, Isten ihletésének irányításával a többi szóbeli és írásbeli hagyományt, amiből sok az írásba foglalással egy időben keletkezett és szóban hagyományozódott. Ezeknek is Mózes neve adott tekintélyt. Találunk azért ezekben a könyvekben olyan helyeket, amelyek arra utalnak, hogy leírásuk idején már letelepedtek Palesztina földjén a zsidók. Ha így értjük Mózes „szerzőségét”, akkor megszabadulhatunk azoktól a magyarázkodásoktól, amelyek az ókortól napjainkig „választ” akarnak adni olyan kérdésekre, hogy hogyan írhatta le Mózes a saját halálát, vagy, hogy miért találunk későbbi időkre utaló, árulkodó jeleket a szövegben (pl. a királyságról). Alexandriai Philón (Kr.e. 20 k.-Kr.u. 45 k), aki Jézus kortársa volt, épp úgy, mint az egy generációval később élő Josephus Flavius 5Móz 34, 5-12-t úgy magyarázza, hogy Mózes a legapróbb részletekig megjelentette saját halálát.

Ezeket a könyveket a keresztény és a zsidó hagyomány egyformán Istentől ihletettnek tartja. A Tóra kiemelkedő tekintélyét már az Ószövetségben, a jósiási reform idején is látjuk (2Kir 22-23. fejezet). Ezdrás és Nehémiás is a Tóra alapján hajtotta végre Izráelen a második nagy vallási reformot. A samaritánusok elszakadása idején a Kr.e. 4. században a Garizim hegyén létesített kultuszban, szent könyvként a Tórát vették át. Ugyanígy a görög nyelvet beszélő városokban szétszóródó zsidóság is ezeket a könyveket fordította le először az általuk beszélt görög nyelvre. Mindez arra mutat, hogy a héber kánon legtekintélyesebb része a Tóra volt. Ezért van az is, hogy az Újszövetség nem egyszer „törvény” néven említi az egész Ószövetséget (Mt 5, 17. 19, 7-8. Mk 12, 26. Lk 24, 27. 44. Jn 5, 46-47. ApCsel 15, 21. Róm 10, 5).

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy ez a gyűjtemény hogyan is jött létre. A sokféle műfajt ötvöző, sokágú szóbeli és írásbeli hagyományból építkező Tóra szent történeteinek, szövegeinek lejegyzése és ezeknek az összegyűjtése és megszerkesztése bizonyára hosszú folyamat volt. Ennek a feltárása, megismerése nem a ránk maradt, hitünk szerint Istentől ihletett szöveg hitelességének, érvényének megkérdőjelezése. Isten ihletése a kinyilatkoztatás

pillanatától a végső írásba foglalásig jelen volt. Ő ihlette azokat, akik a pátriárák történeteit továbbmondták a fiaknak, ő őrizte azokat a törvényeket, életszabályokat, amelyek az ószövetségi gyülekezet életét irányították. Ezek a szabályok Isten népének életgyakorlatában kristályosodtak ki. Ezeknek az anyagoknak első lejegyzői is részesedtek Istennek ebből a különös kegyelmi ajándékából.

Az elmúlt évszázadok analitikus vizsgálatait azt próbálták valószínűsíteni, hogy a Mózes öt könyvében található anyag írásba foglalása, összegyűjtése, rendszerezése több rétegben indult el. Annak a megfigyelésnek alapján kezdték vizsgálni a Tóra szövegét, hogy a ránk maradt szöveg nem egyformán használja az Isten neveit. Összefüggő egységnek látszik egy olyan szövegcsoporthoz, amelyik Jahvének mondja Istent, míg egy másik szövegcsoporthoz az élő Isten megnevezésére az Elóhim nevet használja. Ezt először Jean Astruc (1684-1766) párizsi orvosprofesszor vette észre, 1753-ban kiadott könyvében arról ír, hogy Mózes munkájához két forrást használt, az egyik az Elóhim a másik a Jahve nevet használta. De már ő is észrevette, hogy erre a két forrásra nem lehet a Tóra minden szakaszát visszavezetni, hanem más források létét is fel kell tételeznünk. Hosszú, több mint egy évszázados vizsgálódás nyomán alakult ki az a „forráselmélet” amely több apróbb dokumentum mellett négy írásbeli forrást tételez fel. A Jahvista és az Elóhista források mellett a szintén Elóhim nevet használó Papi iratot, mely nagyrészt a szertartásokra, a papi hivatás dolgaira utaló részeket tartalmazza, a papi hagyományt és a Mózes ötödik könyvére korlátozódó, prófétai ihletésű Deuteronomista forrásiratot. Ez a sok filológiai és teológiai vizsgálaton alapuló megkülönböztetés nem von le semmit az iratok kánoni értékéből. Az utóbbi évtizedek tradíciótörténeti kutatásai azt bizonyították, hogy a szóban hagyományozott anyagok történeti értéke semmivel sem kisebb az írásban ránk maradt anyagoknál. Ez inkább azt mutatja, hogy a hosszú évszázadokig tartó munka eredménye a rendelkezésünkre álló kanonizált gyűjtemény, ami a gyülekezet kollektív ellenőrzése alatt született.

Legrégebbi a négy forrásirat közül a Jahvista. Természetesen ez a forrásirat is szóbeli hagyományokból és írásban is rögzített anyagokból áll, amelyek között számos nagyon ősi dokumentum rejtőzhet, amelyeket lejegyzésük előtt is szentnek, kánoni tekintélyűnek tarthattak. Ez a feltételezett forrásirat onnan kapta a nevét, hogy nemcsak a Mózesnek adott kinyilatkoztatástól (2Móz 3, 13-15), hanem kezdettől a Jahve istennevet használta (1Móz 2, 4). Ez az anyag a második teremtéstörténettel, majd pedig a bűneset történetével kezdődik, Kain és Ábel történetével, majd a bűn kiteljesedésének útjával folytatódik, mely az özönvízhez vezetett. A vízözön utáni világról, az Ábrahámnak adott ígéretről (15. fejezet), az Izsákról és Jákobról szóló tudósítás is nagyrészt ebben a forrásiratban került először rendezésre és József történet is csaknem egészében ide tartozik, mint ahogyan az egyiptomi kivonulás leírása is. Mózes negyedik könyvének elbeszélései is ebből a forrásirattól származhatnak. Ezek feltételezések, ezért a kutatók véleménye sok mindenben eltér. Viszont az csak nem biztosnak látszik, hogy a Tórának ezek a részei számos ígéretet tartalmaznak, amelyek reménységet hirdetnek, és Isten úgy jelenik meg ezekben a történetekben, mint az egész teremtett világ Istene, aki a népekkel és az emberekkel tervszerűen cselekszik. Ennek a gyűjteménynek a létrejöttét Dávid és Salamon idejére teszik a kutatók. Ezen a forrásiraton belül is több egységet szokás elkülöníteni, hiszen a Jahvista irat sem egy egységes mű, hanem különböző, Mózesig visszanyúló hagyományból és az erre épülő iratokból összeállított munka. Ilyen elkülönített egység az utóbbi időben az úgynevezett „nomád réteg”, ami a különböző kultúrákkal szemben a természetes, egyszerű élet szépségét hangsúlyozza.

Az Elohista forrásirat a nevét onnan kapta, hogy Istent egészen a Mózesnek adott kinyilatkoztatásig (2Móz 3, 14) „elohimnak” mondja. Mivel ez eléggé általános, ezért sokan kétségbe vonják ennek a forrásirattal a létezését. Akik elfogadják létét, azok is vitatkoznak

azon, hogy mi tartozik ehhez a gyűjteményhez. Általában úgy szokták jellemezni ezt az iratot, hogy pontos meghatározásokra törekszik, az Isten mindenre kiterjedő hatalmát hangsúlyozza, és erős prófétai hatás mutatható ki benne. Ezért általában a Kr. e 8. századra teszik a keletkezését.

A Deuteronomium lényegében azonos Mózes ötödik könyvével, ami néhány ponton viszont befolyásolta a korábbi szövegeket is. Lényegében a halálra készülő Mózes három búcsúbeszéde - ami egy bevezető prédikáció (1-11), és a záró beszéd (27-30), amelyek körbeölelik a 14- 26. fejezet rendelkezéseit. A könyv egységes stílusú, az Ószövetség prófétai ihletettségű teológiai műve. Szoros kapcsolatban van Jósias király Kr.e. 622-ben végrehajtott reformjaival. Tehát ez előtt születhetett ez a munka.

A negyedik forrás a Papi irat, ami nevét onnan kapta, hogy kultuszi szertartásokra, a papi rend mindennapi szolgálatára figyelmeztető törvényeket és szabályokat tartalmazza. Ezeknek az összegyűjtése, lejegyzése, pontos hagyományozása akkor lett fontos, amikor a fogságba vitelkor a jeruzsálemi templom romokban volt. Mózes első könyvének anyagából is sok részletet őrzött meg e forrásirat. A második könyv 25-31. és 35-40-ig terjedő szakasza, a kultuszra és a sátorra vonatkozó rendelkezések is itt őriződtek. Ehhez a réteghez tartozik Mózes harmadik könyve törvényeivel és tudósításaival, és a negyedik könyvben is jelentős anyag tartozik a feltételezések szerint ehhez a forrásirathoz. Jellemzője, hogy összekapcsolja a történeteket és a törvényt, figyelemmel van a kronológiára és igyekszik aktualizálni, újraértelmezni az ősi törvényeket. A kutatók a babiloni fogság idejével hozzák összefüggésbe ennek a forrásiratnak a kialakulását.

A Tóra számos százból szövődött egységes művé Isten ihletésére. A szerkesztő nagyszerű munkáját, és a hagyományanyagának az írásba foglalás előtti összefonódottságát bizonyítja a vízözön története. A forráskutatás szerint az özönvíztörténet egyik elbeszélés anyaga a Jahvista forrás jellegzetességeit tükrözi (1Móz 6, 5-8. 7, 1-8) míg a többi részt a Papi iratból származónak vallja a kutatás. Ezzel akarja feloldani a ránk maradt szöveg apróbb egyenetlenségeit (pl. a bárkába bevitt állatok száma: 1Móz 6, 19. 7, 2-3. 9. vagy a katasztrófa ideje (7, 11. 8, 6-12. 13), ami a szóban őrzött hagyományoknál teljesen megszokott. Mivel már a szóbeliség idején szentnek tartották ezt a hagyományanyagot, az összedolgozásnál nem változtatták meg a benne foglaltakat, a megoldás kulcsát pedig nem tartották fontosnak ránk hagyni. Ugyanakkor a szerkesztés tökéletesnek mondható, hiszen a történet szép, jól megjegyezhető khiasztikus szerkezetet mutat.

Általános bevezetés 6:9-12 Nőé és nemzedéke

- A.** 6,13-21 Isten első szava Nőéhez: Isten elveszíti a földet. A Nőének adott megmentői feladat.
- B.** 6,22. Nőé engedelmeskedik Istennek
- C.** 7,1-4. Isten második szava: „Menj be a bárkába”
- D.** 7,5-16. Nőé cselekedete, a vízözön kezdete.
- E.** 7,17-24. A vízözön növekedése.
- F.** 8,1/a Megemlékezett Isten Nőéről.
- E.’** 8,1/b – 5. Az özönvíz csökkenése.
- D’.** 8,6-14. Nőé cselekedetek, amikor csökken az ár.
- C’** 8, 15-17. Isten harmadik szava: „Menj ki a bárkából.”
- B’** 8,18-20 Nőé cselekedete: áldozat az Úrnak.
- A’** 9,1-17. Isten negyedik szava Nőéhez: a teremtéskor kapott törvények megújítása, Isten kegyelme.

Általános befejezés 9,18-29 Nőé és fiai.

Bár ez a szerkezet jól ismert emlékeztető módszer volt a kortársak előtt, mégis az ihletett szerkesztőnek belsőleg, alaposan kellett ismernie a szent forrásokat, hogy a szóbeli hagyományból ilyen jól kezelhető és főként megjegyezhető, logikus írásmű szülessen.

A Tóra, vagyis Mózes öt könyve az egész Szentírás alapja. Erre a gyűjteményre épülnek rá a próféták írásai és az Ószövetség többi könyve. De a Tóra nélkül az újszövetségi kánon többi könyve is értelmetlen lenne. A különböző forrásiratok ihletett egyesítése, egybedolgozása nyomán született harmonikus egész ez a gyűjtemény, és ez az önmagát kinyilatkoztató Isten csodája.

Mit tartottak prófétai könyveknek a zsidók?

Másféle hivatásnak tartották a prófétaaságot a régiek, mint aminek a mai ember gondolja azt. Nem a jövő tudósai voltak a próféták, hanem Istennek olyan emberei, akik Isten szemével tudták látni az ember életét, a történéseket. Bibliai kifejezéssel élve ők voltak „Isten emberei”, az Úr kijelentésének továbbadói, akik munkájukat a Szentlélek ihletése, befolyása alatt végezték. A próféta görög eredetű szó, olyan valakit jelölt, aki valamit nyilvánosan hírül ad. Már a mindennapi görög nyelvben is olyan valaki volt a próféta, aki az istenség akaratát közli. Fontos az, hogy a próféta nem a saját akaratát, elgondolását mondja, hanem Isten akaratát közvetíti. Ő a „látó”, aki olyan valóságról szerez tudomást és ad hírt, amit természetes szemmel, logikával nem lehet látni.

A próféta szerepét az ószövetségi zsidó gondolkodásban Mózes elhívás történetének egyik érdekes epizódja világítja meg. Küldetése elől Mózes úgy próbál menekülni, hogy arra panaszkodik, hogy ő nehezen beszél, nehéz ajkú. Ezért Áront rendeli mellé Isten szószólóul. Mózesnek az lett a hivatása, hogy Áron szájába adja az isteni szavakat. Ezt a különös kettős szerepet így fogalmazza meg az Írás: *„Én pedig a te száddal és az ő szájával leszek, és megtanítalak benneteket arra, hogy mit cselekedjete. Ő majd beszél helyetted a néppel. Ő lesz a te szád, te pedig istenként állsz mellette”* (2Móz 4, 15-16). Vagyis, ahogyan Isten megmondja a prófétának, hogy mit kell mondani, úgy Mózes is Áron szájába adta Isten üzenetét, amit tovább kellett mondania a népnek. (2Móz 7, 1).

A zsidók számára Izráel elsőszámú prófétája, minden további próféta eszménye, és követendő példája Mózes volt. Isten adta a szájába az ígét, és ő elmondott mindent a népnek, amit Isten parancsolt. Mózes ötödik könyve szerint, maga Mózes így mondta el ezt a népnek: *„Prófétát támaszt atyádfiai közül Istened az ÚR, olyant, mint én, őrá hallgassatok! Egészen úgy, ahogyan kérted Istenedtől az ÚRtól a Hórebbe, az összegyülekezés napján, amikor ezt mondtad: Nem tudom tovább hallgatni Istenednek az ÚRnak a szavát, és nem tudom tovább nézni ezt a nagy tüzet, mert meghalok. Akkor az ÚR így szólt hozzám: Jól mondtátok. Prófétát támasztok nektek atyjukfiai közül, olyant, mint te. Az én ígéimet adom a szájába, ő pedig elmond nektek mindent, amit én parancsolok. És ha valaki nem hallgat ígéimre, amelyeket az én nevemben mond, azt én felelősségre vonom. Ha pedig egy próféta elbizakodottan olyan ígét mond az én nevemben, amelyet nem parancsoltam neki, vagy ha más istenek nevében szól, az a próféta haljon meg! De gondolhatnád magadban: Miről ismerjük meg, hogy nem az ÚR mondtott egy ígét? Ha egy próféta az ÚR nevében mond egy ígét, de az nem történik meg, nem teljesedik be: azt az ígét nem az ÚR mondtotta, hanem a próféta mondta elbizakodottságában; ne félj tőle!”* (5Móz 18, 15-22).

Ez az ószövetségi prófétaaság teológiai összefoglalása. Mózes ötödik könyve szerint Mózes prófétai elhívás története az volt, amikor felment a hegyre a Tízparancsolatért. Korábban is ő cselekedett általa, de itt adta Isten Mózes szájába ígétjét, amikor szemtől

szemben beszélt vele (4Móz 12, 6-8. 5Móz 34, 10). Isten elmondta neki akaratát, és Mózesnek az volt a dolga, hogy ezt közölje a néppel. Ez a prófétai feladat.

Az ószövetségi kánon iratgyűjteményének második csoportja a prófétai iratok gyűjteménye. Számunkra ebben csak az a meglepő, hogy azoknak a könyveknek egy csoportját, amiket mi történeti könyveknek tartunk, az Ószövetség ehhez az irat együtteshez sorolja. A héber kánon prófétai könyvnek tartja Józsué, Bírák, Sámuel két könyvét és Királyok két könyvét. Ezeket csak a Kr.u.-i 8. században választották külön, mint „korábbi, vagy előbbi prófétákat” (héberül: nöiim risonim) a prófétai iratgyűjteménytől. Ezek a könyvek Izráel népének történetét mondják el a honfoglalástól a babiloni fogságig. Ha figyelmesen olvassuk ezeket a könyveket, rögtön szembetűnik, hogy a Biblia nem történelmet ír, nem az eseményeket összegzi szenttelenül, hogy hírül adja, mi történt egykor. Az események között válogat, és ezeket értelmezi – prófétai módon. A nép hétszáz éves történetében Isten munkáját mutatja föl, feleletet keres a nép sorsára, keresi annak az okát, hogy hogyan következhetett be a fogság tragédiája. Ennek a feltárása prófétai szolgálat, hiszen Isten a nép hitbéli tapasztalatainak, kudarcainak és győzeleminak történetén keresztül is szól, tanít.

Ez a prófétai szándék tette ezt a sok forrásból táplálkozó művet egységessé, ami Mózes ötödik könyvének (Deuteronomium) látásmódja szerint rendezi az eseményeket. Ezért Martin Noth óta úgy tekint az irodalomtörténeti kutatás erre a könyvcsoportra, mint egységes, tudatosan szerkesztett és megtervezett deuteronomista történeti műre. Ebben kronológiai rendet követ a könyv, de nemcsak bemutatja, hanem értelmezi is Izráel történetét. Jellemzője, hogy a történelem egy-egy jelentősebb személyisége prófétai ihletettséggű beszédben összegzi a történetek értelmét (Józsué 1. fejezet, 12. fejezet, 21, 43-45. és 23. fejezet, Bírák 2, 11-23. 1Sám 12. fejezet. 2Sám 7. fejezet. 1Kir 8. fejezet. 2Kir 17. fejezet. 2Kir 22, 16-19. 23, 26-27 stb). Ezekben a könyvekben nem a nép, hanem Isten cselekedete a főszereplő.

Ezek a könyvek nem titkolják, hogy számos, a könyvek létrejötte előtti írott forrásból merítenek. Ezek különböző műfajúak. Lehetnek ezek hivatalos feljegyzések a királyság idejéből, amik a királyi udvar adminisztrációjából származnak. E könyvek anyagában találunk például hivatalos listákat a tisztviselőkről (2Sám 8, 15-18. 20, 23-26. 1Kir 4, 1-6. stb), de a kiemelkedő harcosok neveit és hőstetteit is megörökítették a listák (2Sám 23, 8-38). Megörökítették a közigazgatási egységeket és az élükön álló tisztviselőket (1Kir 4, 7-19). Sokszor az állami élet kiemelkedő eseményeiről tudósítanak (pl. Jósiás reformja 2Kir 22, 3-20. 23, 1-3. 21-23). Az egyes királyok történeténél a szerző sokszor a királyi évkönyvekre hivatkozik. Ilyen volt „Salamon története” (1Kir 11, 41), „Izráel királyainak könyve” (1Kir 14, 19 stb.) vagy „Júda királyainak könyve (1Kir 14, 29 stb.).

De a források között nemcsak ilyen hivatalos iratokat találunk. Terjedelmesebb, irodalmi szándékú történeti elbeszéléseket is beleépít a prófétai ihletettséggű szerző ebben az egységes kompozíciójú műbe. Ezek hosszabb eseménysort beszélnek el, bemutatják a történetek okát és a mögötte meghúzódó hitbéli tapasztalatokat, Isten vezetésének titokzatos működését. Elbeszélő formájuk ellenére is páratlan történeti értékekkel rendelkeznek ezek az elbeszélések. (pl. Dávid trónra emelkedése: 1Sám 16, fejezet - 2Sám 5, fejezet – vagy a dávidi trón utódlásának kérdése 9-20. 1Kir 1-2 fejezet).

Természetesen ezek a könyvek az írásban őrzött forrásokon túl a szájhagyomány útján fennmaradt történetekből is sokat merítenek. Ezek a történetek nemcsak Izráel történeti múltjának, hanem hitbéli tapasztalatainak is az emlékei. Ezeket az írásbeliség kialakulásától kezdve, mint az Istennel szerzett tapasztalatok egy-egy részét feljegyezték, tovább mondták és bizonyára életükhöz, helyzetükhöz alkalmazták. Így nagyobb összefüggések, ciklusok alakultak ki belőlük. Ezek a történetek a honfoglalásról, egy-egy különös lelki ajándékkal

rendelkező bírá életéről és hőstetteiről szólnak. De ilyenek a próféták történetei is, akik közül Illés és Elizeus munkásságát bemutató szakasz külön figyelmet érdemel. Ennek a sok régi anyagnak a prófétai szellemű összegyűjtése, egy egységgé rendezése, valamikor a babiloni fogság táján, vagy Jeruzsálem Kr.e. 586-ban bekövetkezett pusztulása előtt közvetlenül, vagy nem sokkal azután történhetett. Ennek az irat együttesnek jelentős szerepe volt a zsidóság nemzeti identitásának megőrzésében és annak a biblikus látásnak a megalapozásában, ami szerint Isten vezetése a történelemben, a nép életében realizálódik.

A héber kánon jelenlegi rendjében Bírák könyve után Ruth könyve következik, ahogyan a mi Bibliánkban is. Ez annyiban logikus, hogy ez a gyönyörű elbeszélés belesimul Bírák könyvének hősi történetei közé. Egy ideig a héber kánonban is ez volt a sorrend, de a héber kánon utolsó rendezői, a masszoréták az iratok közé sorolták ezt a könyvet, mivel a zsidó pünkösöd ünnepén olvasták fel a zsinagógai istentiszteletben. Ezért került az öt ünnepi tekercs közé ez a könyvecske.

Sámuel két könyve eredetileg egy egység volt. Két részre való szétválasztása a héber szöveg görög fordításáig megy vissza, amikor a szöveget két egyenlő hosszúságú tekercsre írták. Technikailag egy olyan nagyságú tekercsre, amire a két könyv ráfért volna, nehéz lett volna kezelni. A héber nyelvű Sámuel könyvét a zsidók csak a Kr.u. 15. században választották végérvényesen kétfelé. Az ószövetség régi görög fordítása a Septuaginta ezen túlmenően egy nagyobb egységbe sorolja Sámuel két könyvét. Királyságok címen összefoglalja Sámuel két könyvét és a két Királyok könyvet, majd ezt az anyagot négy könyvre ossza fel. Az első kettő Sámuel két könyve, míg a második kettő a két Királyok könyv. Ezért a Septuagintában 1-2-3-4. Királyságok könyvének nevezik ezt a könyvcsoportot. Ezt a beosztást a Biblia latin fordítása, a Vulgata is átvette és Királyok 1-2 néven Sámuel két könyvét, míg Királyok 3-4 néven a két Királyok könyvét jelöli. Ezt a beosztást több, főként római katolikus bibliafordítás is követi. A Királyok könyvének két szakaszra bontása a héber Bibliában 1448-tól kezdve terjed el, amit az 1517-ben Velencében Bomberg által kiadott Biblia népszerűsített. A szír fordítás máig csak egyetlen, osztatlan könyvnek tartja a két könyvet.

A héber kánon a későbbi próféták (nőbiim aharónim) közé sorolja Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel könyvét és a tizenkét kisprófétát, amit sokáig egységes könyvként kezeltek. Ezeknek a könyveknek a tekintélyét is esősorban a próféták Istennel való személyes találkozása adja meg. A próféták leírták igehirdetésüket, mondásaikat, amelyeket szóban és írásban a tanítványai tovább mondtak, prédikáltak. Összegyűjtésük nyilvánvaló oka az volt, hogy ezekkel az isteni tekintélyű igékkel elevenen tartásuk a gyülekezet hitét. Ezeknek a prófétai iratoknak a belső hasonlósága, egybecsengése arra mutat, hogy volt egy egységes prófétai tradíció. Az egyes próféták kijelentése egymásra épül, mert Istennel egy, folyton jobban és jobban kibontakozódó üzenete van, aminek megértése, követése Isten akarata. Ennek a szolgái a próféták. A nagy belső egység ellenére sem mondanak egyformát a próféták. Volt, amikor a múlt vagy a jövő ítéleteit hangsúlyozták, de volt, amikor Isten kegyelmét, vagy a megváltás beteljesedését vetítik hallgatóik elé. Ez a prófétai üzenet egybecseng a korai próféták történeteszméletével. Ott is Isten ítéletének és kegyelmének egymást kiegészítő rendjéről van szó.

Ezek a könyvek nem végső írásbeli formájukban lettek kánoni tekintélyűek, hanem a próféták által elhangzott igehirdetések, azoknak továbbmondásai is mértékadó tekintéllyel bírtak az ószövetségi gyülekezetben. A fogság katasztrófája idején ezek az iratok - együtt a korai próféták prófétai ihletésű történeti anyagával - lettek az iránymutatóak, a nemzeti megmaradás létfeltételei. Ez a megújulás a fogság idején elkezdődött, Ezsdrás és Nehémiás idején bontakozódott ki. Ekkorra rögzülhetek végső formába ezek az iratok, őrizve a múlt

tanulságait a jövőnek. A fogság vége az üdvpróféciaik beteljesedésének kezdetét jelentette.

A prófétai iratok lettek a Tóra mellett a gyülekezeti istentisztelet szent iratai. Ezt a később kialakuló istentiszteleti használatot jól tükrözik a ránk maradt szövegek is. Ámos könyvének Istent dicsőítő doxológiái (dicsőségmondás) azt mutatják, hogy istentiszteleten, liturgikus keretek között olvasták fel Ámos próféciait (4, 13. 5, 8-9. 9, 5-6). A prófétai könyvek kanonizálása tehát nem úgy történt, hogy valahonnan előkerestek elfelejtett régi írásokat, és azt kiáltották ki szentté, hanem a prófétai írások kezdettől fogva éltek. Végso formába öntésük Ezsdrás és Nehémiás korában minden bizonnyal befejeződött. Erre mutat Zak 13, 2-6, Zsolt 74, 9 is. A Kr.e. 200 körül keletkezett Jézus Sirák könyve az „atyák dicséretében” (48, 22- 49, 12) Ézsaiást, Jeremiást, Ezékielt és a 12 kisprófétát említi. Dániel könyve nem kerül említésre, mert az iratok csoportjába tartozott.

Mind a korábbi, mind pedig a későbbi próféták írásainak tartalmát egy héber szóval, a *dábár*-ral lehet összefoglalni. Amíg Mózes öt könyve Tórát, vagyis Papi tanácsot, útmutatást, eligazítást hirdet, addig a prófétai iratok *dábárt*, vagyis Isten cselekvését, történetformáló tetteinek szavát hirdetik. Ennek követése az élet útja.

Az iratok a gyakorlati élet könyvei

Az ószövetségi kánon harmadik csoportja az „Iratok” (*kötubim*) nevet kapta. Ezek olyan írásokat foglaltak magukban, amelyek a hívő embert a köznapi életben igazították el. Ezeknek az iratoknak a kulcsszava az *écah* = gyakorlati jó tanács, útmutatás, ötlet, amivel a hétköznapiok kisebb nagyobb dolgait meg lehet oldani. Tükröződik bennük az ószövetségi kor emberének bölcsessége, gyakorlati hite és istentisztelete.

Ennek az iratsoportnak az élén a zsoltárok állnak, ami már az ószövetségi kor kegyes emberének is az énekes és imádságos könyve volt. Héber címe azt jelenti: „Énekek könyve”, míg a görög fordítású Biblia nevezte el „Zsoltárok könyvének”, vagyis „*Psalterionnak*.” Ez a szó jelenthet énekgyűjteményt vagy egy húros hangszert, amit a Biblia fordítói lantnak vagy hárfának fordítanak. 150 költemény gyűjteménye, mely körülbelül a Kr.e-i 2. századra nyerte el végső formáját, de mégis nagyon sok ősi, hosszú évszázadokra visszamenő verset találunk benne. Mintegy 800 esztendő irodalmi termésének dokumentuma ez a könyv. Alig néhány esetben szolgálnak keletkezési dátummal, de a különböző korok szelleme jól felismerhető bennük. Sok közülük ősi alapokra megy vissza, de végső formáját a babiloni fogság idején, vagy közvetlenül ezután nyerte el. Feltételezhető, hogy ez a 150 remekmű csak válogatás a hasonló énekek közül. Az ószövetség görög fordításában 151 zsoltár található, az ősi szír fordításban 155. A qumrani leletek között is találtak olyan zsoltárokat, amelyeket nem tartalmaz a bibliai Zsoltárok könyve. A válogatást a hívő gyülekezet hitbeli tapasztalata végezte.

Az ószövetségben más zsoltár formában megírt költeményeket is találunk, ami azt bizonyítja, hogy a zsoltármondás, zsoltáréneklés általános gyakorlat lehetett az ószövetségi emberek életében. Megőrizte a Szentírás Mózesnek közvetlenül a halála előtt elmondott énekét (5Móz 32, 1-43), amelyet a 78. zsoltárhoz hasonlíthatunk. Nagyszerű költői alkotás Mózesnek az az éneke is, amit a Vörös tengerből való szabaduláskor mondott el (2Móz 12, 1-18). Ugyancsak zsoltár Dávid siratóéneke, amit kedves barátja, Jonatán halálakor énekelt (2Sám 1, 17-27). De ilyen Sámuel próféta édesanyjának, Annának a hálaéneke (1Sám 2, 1-10), valamint Habakuk próféta imádsága is (Hab 3). Négy zsoltár kétszeresen is ránk maradt Zsolt 18, = 2Sám 22, - Zsolt 14, = Zsolt 53, - Zsolt 70, = Zsolt 40, 13-17. Zsolt 108, az 57, 8-12 és 60, 7-14-ből van összeválogatva. Ezek a versek felismerhetően azonosak, bár a sor-párok szövege között némi eltérés van.

Ma már nagyon nehéz rekonstruálni, hogy milyen dallamra énekelték ezeket a költeményeket és miként imádkozták ezeket a szövegeket. Mégis, ezek a könyvek adják az ószövetségi hívő ember lelkéről a legpontosabb ránk maradt híradást. Ennek az istentiszteleti gyakorlatnak örököse a kereszténység is. Az újszövetségi korban a Zsoltárok adták ennek a harmadik iratcsoportnak a nevét (Lk 24, 44).

A szöveg gondos tanulmányozása arról győz meg, hogy a 150 zsoltár, különböző részgyűjteményekből alakult ki, melyekben ezeket az istentiszteleti, kegyességi életben használt költeményeket kezdték lejegyezni, az utókorra örökíteni. Úgy tűnik, hogy a szóbeliséget itt sem azonnal váltotta fel az írásbeliség. A Zsoltárokat a héber Biblia öt könyvre osztja (1-41. 42-72. 73-89. 90-106. 107-150). Minden könyvet, az Istent magasztaló doxológia zárja le (41,14. -72,19. 89,53. 106, 48, 150, 6). Az első zsoltár az egész gyűjtemény bevezetője, míg a 150. az egész könyvet lezáró Istent dicsőítő költemény.

Ez előtt a felosztás előtt is lehettek már kisebb, egységes, írásban rögzített gyűjtemények, melynek határai nem esnek egybe az öt könyvével. Egyik ilyen gyűjtemény az úgynevezett „elohista zsoltárok sora” (42-83), amelyeknek az a jellemzője, hogy Isten nevéként nem a többi zsoltárban sokszor szereplő Jahvét használja, hanem elohimot. Érdekes, hogy a 14. zsoltárban – ami egyforma az 53. zsoltárral Jahve áll, míg az elohista gyűjteményben foglalt, csaknem szóról szóra egyforma 53. zsoltárban elohim szerepel. De ez a gyűjtemény még három kisebb egységre bontható. A 42-49. zsoltár címirata szerint Koráh fiainak zsoltára, az 51-72. zsoltár címiratában nagyrészt Dávid szerepel. A 72. zsoltár címében Salamon neve szerepel és mégis a zsoltár utolsó verse szerint „*Itt végződnek Dávidnak, Isai fiának az imádságai*” (Zsolt 72, 20). A harmadik gyűjtemény 73-83. zsoltár Aszáf zsoltárai, de az 50. zsoltár is ezek közé tartozik.

A Dávidnak tulajdonított zsoltárok is egy külön gyűjteményt képeznek (3-41. zsoltárokból kivétel ezek közül csak a 33. zsoltár). Ezt a gyűjteményt a 2. zsoltár vezeti be, ami egy királyzsoltár. De más csoportok is elkülöníthetők a könyvben. Ilyenek az „Uralkodik az Úr” zsoltárok (93-99), a „Halleluja zsoltárok” (104-106. 111-117. 146-150), a „Zarándok énekek” (120-135), amelyet a nagy ünnepeken a Jeruzsálemben tartó zarándokok egyénileg és csoportosan énekeltek, mielőtt a templomba érkeztek volna. Koráh fiai énekeinek még egy gyűjteményét találjuk a Zsoltárok könyvében (84-88), közben egy Dávid nevéhez kapcsolódó (86.) zsoltárral. Ezek a névfeliratok nem a szerzőt jelölik, hiszen a Biblia egyetlen része sem individualista alkotás, hanem valószínű a forrásként használt iratokat, ezeknek történeti kötődését jelzik.

Ezek a zsoltárcsoportok azt sejtetik, hogy a mai Zsoltárok könyve összeállítása előtt már lehettek gyűjtemények, amelyeknek istentiszteleti használata arra mutat, hogy a zsoltárt születése pillanatától szentnek, ihletettnek tartotta az ószövetségi gyülekezet. Ezek az iratok a törvénnyel és a próféták írásaival összhangban vannak, és az újszövetségi korban sem kérdőjelezte meg a kereszténység e költeményeknek a kánoni tekintélyét.

A zsoltárok könyve után az ószövetségi kánon egyik legtitokzatosabb irata, Jób könyve következik. A gyakorlati keresztény élet egyik legszorongatóbb kérdésére keresi a választ: miért van az, hogy Isten hűségeseit sokszor jobban éri a megpróbáltatások, mint az Isten nélkül élő embereket? Hogyan kell ilyen megpróbáltatások között megállni? Jób könyvének ismeretlen szerzője erre a kérdésre – ami az ókori Mezopotámia és Egyiptom irodalmát is foglalkoztatta – egy jól szerkesztett, egységes iratban válaszol. Jób története, mely a könyv elején és végén prózában íródott, nagyon ősi elbeszélés, ami körülöleli a három barát, illetve a negyedik vitáját, beszélgetését Jóbbal, ami viszont versben íródott. Ennél a könyvnél is elképzelhető, hogy a szerző szóban és talán írásban fennmaradt, és különböző korból származó anyagokat szerkesztett egybe. De ennek a könyvnek az épségére gondosan

ügyeltek a masszoréták, akik a régi, csak mássalhangzókból álló héber szöveget magánhangzókkal ellátták. Az utolsó vers után ezt írták: „Jób könyve mondatainak száma ezerhetven”. Ezzel akarták elejét venni annak, hogy bárki is hozzátegyen, vagy elvegyen ennek a könyvnek a szövegéből.

Ez a könyv a Példabeszédek, és a Prédikátorok könyvével együtt a bölcsesség irodalomhoz tartozik. Miben is áll az ószövetségi bölcsesség? Az európai gondolkodás szerint ez inkább elméleti és teoretikus tudást jelent, míg az ókori keleti ember a tenni tudást, a mindennapi élet gyakorlati kérdéseinek megoldására és elvégzésére való készséget tartotta bölcsességnek. Az ókorban az volt a bölcs, akinek Isten félelmével hitelesített szaktudása volt. Jeremiás könyve szerint (Jer 18, 18) a bölcsök a papokkal és a prófétákkal együtt a királyi udvarban egy bizonyos hivatalt töltöttek be. A papok a Tóra, Isten törvényeinek megtartásáért voltak felelősök, a próféták feladata az volt, hogy az élet dolgait, a múltat, a jelent és a jövőt Isten szemével vizsgálják. Isten kinyilatkoztatását továbbítsák az uralkodónak, a bölcsök pedig mindezekkel összhangban a tennivalók módjára, gyakorlati és etikai tartalmára intettek.

Az ószövetségi kánonban a Zsoltárok és Jób könyve után a Példabeszédek könyve következik, amiben ez a gyakorlati bölcsesség bontakozódik ki. Amíg a Zsoltárok könyve Isten dicsérésére, Isten helyes tiszteletére tanít, Jób könyve pedig az élet megpróbáltatásai között való helytállásra buzdít, a Példabeszédek könyve gyakorlati életbölcsességre int. A Példabeszédek könyve különféle korokban szerkesztett hét kisebb könyvből áll, amelyek az izraeli bölcsességirodalom különböző stádiumait képviselik. Azért fűződik ez a könyv Salamon nevéhez, mert bizonyára gyűjtése, lejegyzése, rendszerezése ebben a korban kezdődhetett el.

Az első könyv az 1-9. fejezet alaptémája: *„Az Úrnak félelme az ismeret kezdete, a bölcsességet és intést csak a bolondok vetik meg”* (1, 7). A könyv, ami gondos szerkesztői és gyűjtő munkáról tanúskodik, amit hitünk szerint Isten ihletésére végzett el az általunk ismeretlen szerző. A bevezető formula után három jellegzetes költeményben rendezti mondanivalóját, ezekben a bölcsesség megszemélyesítve jelenik meg. Mindhárom gyűjtemény ugyanazt a sémát követi. Megszólítja a hallgatót, először tanácsokat és tiltásokat mond, majd levonja az elmondottakból a gyakorlati következtetéseket.

A könyv második szakasza teljesen más világba vezet minket. 375 igen rövid, csattanós mondást tartalmaz. A héberek a számokat betűkkel írták le, mint a rómaiak. Ha Salamon nevének betűit számként értelmezzük és összeadjuk, akkor pontosan 375-öt kapunk. Lehet, hogy ez a nagyon zárt szakasz is két gyűjteményből állt össze. A 10-15 fejezet a város lakó emberek számára ad erkölcsi útmutatást, míg a 16-22. fejezetben a királynak van fontos szerepe.

A harmadik szakasz (22, 17-24, 22) első része egy nem sokkal Salamon előtt élt egyiptomi bölcsnek, Amenemope-nek a tanítását foglalja össze, míg a második részben ezeknek a bölcs tanácsoknak a gyakorlati alkalmazását, összefoglalását találjuk. Ebben a bölcsesség tanulója szólítja meg a könyv, őt látja el jó tanácsokkal.

Az negyedik szakasz (24, 23-34) az előző egység függeléke. Az előző tanítást egészíti ki számos jó tanáccsal.

Az ötödik szakasz (25-29. fejezet) *„Salamon példabeszédei, amelyeket Ezékiásnak, Júda királyának emberei gyűjtöttek össze”* (25, 1). Két részből áll. Az első részt az izraeli bölcsességirodalom legősibb rétegének tartják, mivel feltűnik benne az embernek a természettel való szoros kapcsolata, a mezőgazdasági munka megbecsülése. A bölcs eltűnik a színről, annál többet szerepel a mondásokban a bolond, aki itt nem megátalkodott bűnös, hanem tapasztalatlan buta fajankó. Az ötödik szakasz második részét (28-29. fejezet) *„fejedelmi intelmeknek”* tekintetjük, mely a leendő uralkodóhoz szól.

A könyv hatodik szakasza (30. fejezet) „*Agúrnak a masszái Jáke fiának beszéde*” (30,1), egy dél-arábiai törzs nevét idézi. Talán egy nem izráeli szerző műve. Új hangot üt meg, aminek lényege az, hogy az ember tudása korlátozott, ezért alázatosan meg kell hajolnia Isten előtt. Azokat veszik célba ezek a mondások, akik azt képzelik magukról, hogy mindent tudnak, és Isten segítségével nélkül is meg tudják oldani az élet legnehezebb kérdéseit is. A szakasz második fele a héber költészetben kedvelt számmondások formájában tanítja az olvasót.

Végül a könyv utolsó, hetedik szakasza (31. fejezet) egy királyi intelem, „*Lemúél masszái király beszéde*” (31,1). A fejezet első kilenc versének arám nyelvi elemei arra engednek következtetni, hogy ezek a bölcsmondások nem Izráelből erednek, hanem az arab folklórból kerültek az ihletett irodalomba. A könyvet egy úgynevezett alfabetikus költemény zárja, melynek sorpárjai a héber ABC következő betűjével kezdődnek. Ez a költemény „A derék asszony dicsérete”

Ez az irodalomtörténetileg feltárt szerkezet ismét rámutat arra, hogy Isten ihletése nem azt jelenti, hogy a bibliai szerző, valamilyen földön túli úton jut hozzá a lejegyzett szöveghez, hanem azt, hogy Isten vezeti a bibliai könyvek íróit, hogy a valóságnak, az igazságnak megfelelő forrásból merítsenek, és a ránk hagyottban Isten igazsága, kinyilatkoztatása szóljon hozzánk.

A következő öt könyvet – Rút könyvét, az Énekek Énekét, a Prédikátorok könyvét Jeremiás siralmait és Eszter könyvét – összefoglaló néven, mint öt tekercest (hámés mögillót) szoktuk idézni. Az ókorban a könyveket állatbőrből készült pergamentekercsekre írták. Ezt a különböző időkben készült öt könyvet nagy ünnepeken olvasták fel. Rút könyvének bájos történetét pünkösdi ünnepén olvasták fel a zsinagógai istentiszteleten, ami aratási ünnep volt Izráelben (2Móz 23, 16). Eredetileg ezt a történetet Bírak könyvével egynek tekintették, talán csak az ünnepi olvasás miatt került külön könyvként az iratok sorába.

Az Énekek Énekét Salamonnak tulajdonították, de az első században a farizeusok vitatták kánoni tekintélyét. A Misna szerint, ami az Ószövetségre vonatkozó szóbeli hagyományt őrizte meg, idézi Rabbi Akiba éles szavait azok ellen, akik azzal vonták kétségbe ennek a gyönyörű költői könyvnek a kánoni hitelét, hogy ezeket a dalokat az emberek a kocsmában éneklék. Szerinte az egész világ nem ér annyit, mint az a nap, amelyiken Izráel az énekek Énekét kapta. A könyvet ért vád ellen úgy védekeztek a zsidó atyák, hogy allegorikusan magyarázták a benne foglaltakat, hiszen a házasság és a szerelem képe a prófétáknál is Isten és a nép viszonyát példázza. Ezt az allegorikus magyarázatot vették át a keresztény írásmagyarázók is. Az Énekek Énekét a Kr.u.-i 8. századtól igazolhatóan a páska, vagyis húsvét, ünnepén olvasták fel.

A héber kánonban ezután a Prédikátorok könyve következik. Ez a könyv az ember sorsában érvényesülő jó és rossz mérlegét akarja felállítani. Kulcsszava, a hiábavaló. Ez a könyv egészét tekintve nem a lemondás pesszimizmusát sugallja, hanem azt, ahová a könyv elvezet: „*Mindezt hallva a végső tanulság ez: Féld Istent, és tartsd meg parancsolatait, mert ez minden embernek kötelessége! Mert Isten megítél minden tettet, minden titkolt dolgot, akár jó, akár gonosz*” (Préd 12, 13-14). A Kr.e.-i 2. században a zsidó bölcsek azért vitatkoztak szent volta felől, mert a bölcsek közül többen azt állították, hogy ez a könyv „tisztátalanná teszi a kezeket”. Ellentmondásokat véltek benne felfedezni. Elfogadhatatlannak tartották, hogy a nevetés esztelenség (2, 2), vagy azt, hogy a bánat többet ér a nevetésnél (7, 3) de ugyanígy a világ értéktelenségét sem tudták elfogadni. Jézus századában Hillél iskolája „érinthetetlennek”, vagyis szent könyvnek tartotta, míg az ellenlábás Sammáj iskola az ellenkezőjét állította és „könnyűnek ítélte”. Kánoni tekintélyét a feltételezett salamoni szerzősége, és a fent idézett epilógusa óvta meg. A könyvet a zsidó liturgia szerint a sátoros

ünnepeken olvasták fel.

Jeremiás siralmi Jeremiás prófétától kapta a tekintélyét, tudniillik a hagyomány 2Krón 35, 25 alapján a prófétának tulajdonította ezt az öt gyászénekből álló könyvet. Ezt viszont az irodalomtörténeti vizsgálat nem erősíti meg. A templom pusztulásának (Kr.e. 587) emlékünnepén, a hosszúnapon olvasták fel. A Septuaginta Jeremiás könyve után sorolta be úgy, ahogy a mi Bibliánkban van.

Az utolsó az öt ünnepi tekercs közül Eszter könyve, mely címét a könyv főhőséről kapta. Ezt a könyvet a zsidók a Purim ünnepén olvassák fel. Nehezen kapott helyet a kánoni könyvek között. Értékelésében is több ingadozás mutatható ki a korai hagyományban. A zsidók felvették a kánonba, de egészen a Kr.u. 3. századig sok magyarázó értetlenül állt a könyv szövegében tapasztalható vak gyűlölködés előtt és az előtt a tény előtt, hogy egyetlen egyszer sem említi Isten nevét a könyv. Az Ószövetség korai görög fordítása a könyvben több deuterokanonikus imádságot, Isten gondviselését bemutató részt illesztett. Ezek a Kr.e.-i századokban keletkezett betoldások a héber Bibliából természetesen kimaradtak.

A héber kánonban Eszter könyvét Dániel könyve követi. Az Ószövetség utolsó könyvei egy érdekes tanulságra utalnak. A babiloni fogság után a zsidóság megmaradásának, identitása megőrzésének az lett a döntő kérdése, hogy mennyire marad hű Istenéhez. A népnek csak egy kis töredéke tért vissza a pusztává lett Júda és Jeruzsálem újjáépítésére, de a szétszórtságban élő zsidóság számára is a hűség lett a megmaradás feltétele. Eszter és Dániel – egy királynővé emelkedett nő és egy vezető politikussá lett férfi hűsége lett a példa. Dániel könyvét, ami döntő részében a próféta hitbéli tapasztalatát mondja el, ezért nem a prófétai könyvek közé sorolták, hanem ide a kánon végére. Dániel prófétai látomásai világtörténeti távlatúak, messze túlmutatnak a korábbi próféták lokális üzenetén, de a dánieli magatartás legalább olyan fontos üzenet volt, és maradt, mint ennek a könyvnek apokaliptikus látomásai.

Eszter és Dániel könyvének párja Ezsdrás és Nehémiás könyve, melyek szoros kapcsolatot mutatnak a héber kánonban utánuk következő Krónikák két könyvével. Stílusbeli, szemléletbeli azonosságuk miatt az újabb kutatás ezt a három könyvet a krónikás történetírás címen foglalja össze. Ezsdrás és Nehémiás könyvében két hazatért vezető embernek, Ezsdrásnak a papnak és Nehémiásnak a politikusnak a hűségéről olvasunk. Ha ezt a fenti párhuzamot nem vesszük figyelembe, akkor érthetetlen, hogy miért előzi meg ez az időben is későbbi kort bemutató két könyv a Krónikák könyvét. Ezsdrás könyvében jelentős arám nyelvű szakaszt találunk (4, 6-6,18) ami lényegében arám nyelvű hivatalos levelek gyűjteménye. A két könyv a héberben egy tekercsre íródott, a Septuaginta és a Hieronimus által fordított Vulgata is egy könyvnek tekinti ez a két iratot. A héber hagyományban a két könyv elválasztása csak egy Kr.u.1448-ból származó kéziratban jelent meg először. Mindkét könyv számos fontos, régebben keletkezett okmány szövegét őrizte meg.

A héber kánont Krónikák két könyve zárja, ami nem más, mint a zsidó nép történetének nagy összefoglalása a világ teremtésétől a babiloni fogságig. Dávidig csak a nemzetségtáblázatok emlékeztető sorain át vezet a könyv, mert ennek a kettős könyvnek egyetlen mondanivalója van: a templom és a szövetség ládájának a sorsa. Ez az Ószövetség üdvtörténeti szakaszának a kulcskérdése. A fogság után íródott a könyv, amikor a nagy kérdés - mint ahogyan ezt Ezsdrás és Nehémiás könyvéből látjuk -, a templom felépítése, az istentisztelet helyreállítása volt. Szerzője nagyon jól ismeri a korábban keletkezett szent iratokat. Nyelve Mózes ötödik könyvének prófétai ihletésű nyelvezetét tükrözi, de a történelemből csak azt a vonalat akarja erőteljesen ábrázolni, ami a jeruzsálemi templomhoz, és a szövetség ládájához kötődik. Ezért az egész Izráelt Júda képviseli, kihagyja az északi országrész egész történetét. Minden sorával azt igazolja, hogy Izráelnek vissza kell térni az élő Isten igaz imádatához. Ezzel összefoglalja az ószövetségi kánont, a Tórát épp úgy, mint a

prófétákat.

Miben döntöttek a jabnei atyák?

A mai Ószövetségben található könyvek Jézus századában, az istentiszteletben sokat használt, közismert iratok voltak, gyakorlatilag kanonikus tekintélyűek. Néhány könyv tekintélye körül voltak még viták, mint ahogyan néhányat ezek közül megemlítettünk. Ezek a viták nem azért történtek, mert az ismeretlenség félhomályából előkerült valami titkos irat, hanem azért, mert egy eddig kánoni tekintéllyel rendelkező írásműben a gyakorlati hit szempontjából valami homályosat, érthetlent találtak. Nagyon jellemző az a vita, ami Példabeszédek könyve 26, 4 és 5. verse körül folyt. A szöveg így hangzik: *”Ne felelj az ostobának a bolondságához illően, mert magad is hasonló leszel hozzá! Felelj meg az ostobának a bolondságához illően, hogy ne tarthassa magát bölcsnek”*. A kánonban nem lehet ellentmondás, vallották az írástudók. Ezért vitatni kezdték a könyv kánoni tekintélyét, mint ahogyan ezt a fentiekben láttuk. Végül abban állapodtak meg az atyák, hogy az idézet eleje, a 4. vers a Tórára vonatkozik, mai értelemben a lelki dolgokra. Ezekben nem szabad átvenni a bolondok stílusát, míg az 5. vers, az idézet második része a világi ügyekre vonatkozik, amelyekben lehet olyan érveket használni, amely a bolondokra, vagyis a törvénnyel ellentétes értelemben gondolkodókra jellemző. Ennek ellenére a rabbiknak az volt a véleménye a Talmud szerint, hogy ezt a két verset ki kell zárni a nyilvános felolvasásból (Sabbát 30h Mögikáh 7a).

Ugyancsak tartalmi kifogásaik voltak a rabbiknak Ezékiel könyvének nevezetes bevezetése ellen. A könyv kanonikus voltát, prófétai ihletettségét nem vonta kétségbe senki sem, de Ezékiel látomásával kapcsolatban a rabbiknak az volt a véleményük, hogy a könyv első fejezetét nem szabad nyilvánosan felolvasni, mert a tanulatlanok itt bálvány istenszobrokra gondolhatnak, és ez megrendítheti hitüket. Az volt a véleményük, hogy harminc éves koráig senki nem tanulmányozhatja ezt a könyvet.

Ezek a példák arra mutatnak, hogy a Krisztus előtti századokban is gondos kritikával őrkdtek a kanonikus szövegek felett. Az Újszövetség korára egy pontosan, gondosan őrzött, és igen biztos prófétai ihletettségű szöveg volt Jézus és az apostolok kortársai kezében. Mindössze – mint ahogyan fent is láttuk – a Prédikátorok, az Énekek Éneke és Eszter könyvével kapcsolatban voltak kisebb nézeteltérések. Érdekes, hogy ezeket a könyveket az Újszövetség sehol nem idézi. Ezt a lezárságot nemcsak Josephus Flavius megjegyzése bizonyítja, hanem a qumrani leletek is. A qumrani barlangokból az Ószövetség valamennyi könyvének anyaga töredékesen előkerült. Kettőszáztizenkét kézirat őrzi az Ószövetség szövegét. Eszter könyve kivételével minden ószövetségi iratból találunk köztük töredéket. A ránk maradt szövegek meglepő pontossággal megegyeznek a korábban ismert, csaknem ezer évvel fiatalabb szövegekkel. Joggal állapíthatta meg még 1955-ben Millard Burrows, az első qumráni szövegek kiadója: „A Bibliában feltárt legalapvetőbb isteni igazság és isteni akarat... a szöveg hagyományozásának viszontagságai ellenére megőrződött számunkra” (The Dead Sea Scroll, 320). Ez nemcsak a Holt tenger mellett élő esszénus közösség érdeme, hanem annak a következménye, hogy a szent könyvek féltő őrzése már a Krisztus előtti századokban is működött.

A Kr.e.-i második századtól egyre sürgetőbb lett a kánon határának kijelölése. Az egyre jobban erősödő messiási várakozás felvirágoztatta az apokaliptikus irodalmat, ami nagyon népszerű lett a korban, mert az ígéretes jövő reménye mindenkit vonzott, de a könyvek ellenőrizhetetlen eredete, rejtettsége miatt nem kerültek be ezek a könyvek a kánonba, még akkor sem, ha szerzőként tekintélyes pátriárkákat és prófétákat tüntettek fel a

névtelen írók. Nem a gyülekezet ellenőrzése alatt születtek, éltek ezek az írásművek. Ez a „hamisítási kedv” érzékennyé, kritikussá tette az írástudókat és farizeusokat. Ezt tükrözi a Prédikátorok könyve, az Énekek Éneke és az Eszter könyve körüli vita. Jeruzsálem pusztulása után (Kr.u.70) a szétszórattatás miatt, sürgetően szükséges lett a zsidóság írásbeli hagyományainak felülvizsgálata. A tanításbeli ellentéteket meg kellett szüntetni. A leglényegesebb az volt, hogy az első század két vezető teológiai iskolája – Hillél és Sammáj irányzata közötti vitás kérdésekben kellett a közös alapokat megtalálni. Ezért a rabbinus körök valamikor Kr.u. 100 körül Jamniában (Jabné) összeültek, hogy megállapítsák a kánon határait.

A rabbi gyűlésről így tudósít a Misna: „Amikor a tanítómesterek a jabné-i szőlőhegyen (= zsinagógában) összegyűltek, ezt mondták: jöhet olyan idő, amikor valaki keres valamit a Tóra igéiből, és nem találja, amint meg van írva: *„Jön majd olyan idő – így szól az én Uram, az ÚR -, amikor éhséget bocsátok a földre. Nem kenyérre fognak éhezni, és nem vízre fognak szomjazni, hanem az ÚR igéjének hallgatására. Támolyognak majd tengertől tengerig és északtól keletig. Bolyonganak, és keresik az ÚR igéjét, de nem találják* (Ám 8, 11-12). Az Úr igéjét stb. – ez azt jelenti, - hogy akkor a Tórának már egyik igéje sem fog hasonlítani a másikhoz! Ezt mondják: Kezdjük Hilléllel és Sammájjal!” (Misna, Tószef Édujjót 1,1). Eszerint a jabnei atyákat a régi iratok épsége, pontos fennmaradása indította munkára. A Misnának ez a traktátusa sorra veszi a két jeles első századi rabbi iskola véleménykülönbségeit. Kiderül ezekből, hogy a kánonnal kapcsolatban – mint ahogyan ezt már a fentiekben többször is érintettük -, csak két bibliai könyvvel – a Prédikátorok könyvével és az Énekek Énekével kapcsolatban voltak eltérő véleményeik. Ez a rabbi gyűlés nem kánont alkotott, hanem egy vitatott kérdésben döntött. Eldöntötte, hogy ez a két megkérdőjelezett könyv, amit korábban már sokan kánoni tekintélyűnek tartottak, valóban kanonikus.

Sok kutató arra gondol, hogy a héber kánon végső megállapításának az volt a célja, hogy elhatárolódjanak a rohamosan terjeszkedő kereszténységtől. Azzal szoktak érvelni, hogy Ezsdrás korát azért tartották végső határkönek, hogy Jézus szavait kiiktassák a kanonikus tekintélyű iratok közül. De ez nem magyarázza például azt, hogy a nép élete szempontjából fontos makkabeusi kor dokumentumát, a két Makkabeusok könyvét miért hagyták ki a kánonból. Ekkor már a kereszténység túlnyomó többsége a pogányokból került ki. A zsidó zsinagóga elhatárolódott már a keresztény gyülekezetektől, amelyek nem a héber Szentírásokat, hanem ennek nagyon elterjedt görög fordítását, a Septuagintát használták. Itt a zsidó közösség belügyéről volt szó, a szent iratok egyértelműségének védelméről. A kánont nem kellett megállapítani, hiszen az ószövetségi iratokat, a két vitatott irat kivételével egyértelműen szentnek tartották. Ezeknek az iratoknak a szentsége minden zsidó előtt nyilvánvaló volt. Nem a kánon volt vitatott, hanem a könyvek egyes nehezen érthető helyei.

Mit tudunk az ószövetségi kánon további alakulásáról?

A Jeruzsálem pusztulása utáni zsidóság identitását, nemzeti összetartozását a Szentírás biztosította. A kánont szentnek tehát változtathatatlannak tartották, minden betűjét gondosan és pontosan őrizték. Ennek köszönhetjük, hogy a Biblia szövege minden lényeges változás nélkül maradt ránk. A szent íráskörművek őrzői az írástudók voltak. Munkájuk a szöveg pontos megőrzésén túl az atyák hagyományainak, bibliaértelmezéseinek megőrzése volt, amiből megszületett a Talmud 63 vaskos kötete, amiben alapelv volt, hogy a Tórában nincs egyetlen fölösleges szó vagy betű. Ezért minden elemét értelmezni, magyarázni kell a ránk maradt kanonikus szövegeknek. Az évszázadok során a Talmudot a Biblia írott tanításával

párhuzamosan szóbeli tanításnak tartották. Ennek viszont az lett a következménye, hogy egyre kevésbé a Biblia tartalma lett a döntő. A zsidó gyülekezetben a szent iratok merev, statikus alapelvekké lettek, és egyre jobban megszűntek Isten dinamikus, eleven igéi lenni. A farizeusi kánonfogalom kialakulása a zsidóságban a törvényeskedő irányzat győzelmét jelentette. A kánon lett az a korlát, ami a zsidóságot minden eretnekségtől, újító gondolattól elhatárolta. Csak a legjobbak tudtak kiszabadulni a „betű fogságából”. Érdekes ezzel kapcsolatban Ibn Ezra (1089-1164) jeles középkori spanyol zsidó egyik megjegyzése: „A szavak olyanok mint a testek, jelentésük mint a lélek. Ennél fogva a bölcsek szokása az,„hogy nem aggódnak sokat a szavak megváltoztatása miatt mindaddig, amíg az értelmük ugyanaz marad”.

A Biblia szövegének gondozói a masszoréták voltak. A héber *mösszora*, *mászoret* szó, hagyományozást jelent. Már a qumrani leletek bibliakéziratainak vizsgálata is arról győz meg, hogy volt egy egységes, a kutatás által protomasszoréta szöveg. A masszoréták csak ezt a szöveget őrizték, egységesítették és tették egyértelművé, vitathatatlaná. A qumrani bibliakéziratok igazolták munkájuk pontosságát. Ők irodalmi úton rögzítették a Biblia „hiteles példányának” adatait. Ezek a megjegyzéseik részben a bibliakéziratok margóján, részben pedig az egyes könyvek végén találhatóak. Mintegy 1300-1400 esetben az írott szöveg (*kötiv*) megtartása mellett a szónak egy más, lehetséges olvasatát (*köré*) javasolták. Ezeknek az a célja, hogy a durvább, a Biblia realista elbeszéléseiben használt szavakat irodalmiasabb, az istentisztelet ünnepélyességéhez jobban illő kifejezésekkel helyettesítsék, vagy a bibliamásolók elírásait, tollhibáit kiküszöböljék. Az egyik legjellegzetesebb javaslatuk az volt, hogy a JHVH nevet „adonáj”-nak vagy „elohim”-nak olvassák az istentiszteleten szolgáló felolvasók. A masszoréták legfontosabb tevékenysége a szöveg pontos megőrzése és olvasásának elősegítése volt. A héber írás eredetileg csak mássalhangzókat jelzett. Ennek az olvasása addig, amíg a héber nyelv élő volt, nem jelentett gondot, de amikor már az arám nyelv is holt nyelvnek számított, az egységes kiejtés biztosítása miatt szükséges lett a magánhangzók rögzítése is. Ez először kiejtést segítő magánhangzókkal (*matres lectionis*), majd pontozással (*interpunkció*) történt meg. Így alakították ki az egységes olvasási módot, és ezzel elhárították a héber szöveg hibás olvasásának lehetőségét. Működésük annyira sikeres volt, hogy szövegük ma is pontosan őrzi az Ószövetség eredeti gondolatait.

Az Ószövetség szövegét - tudományos bizonyossággal állíthatjuk -, hűségesen megőrizte a kánon, de az iratok sorrendje változott az idők folyamán. A ma kiadásra kerülő héber bibliák (*Biblia Hebraica*) a masszoréta szövegek sorrendjét őrzi. Ez nyomtatásban először 1524-25-ben Velencében jelent meg, kiadója a tudós Jákob ben Hajjim volt. A héber kánon sorrendje sem volt mindig így. Mint ahogyan már utaltunk több helyen is erre, Rút könyve a Bírák könyve után következett és Jeremiás Siralmi pedig, Jeremiás próféta könyve után. A prófétai könyvek sorrendje sem mindig ilyen volt a héber kánonban. A Talmud (*Baba Bathra* 14b) Jeremiás, Ezékiel, Ézsaiás könyve sorrendet követi. A legtöbbet az Iratok sorrendje változott. A Zsoltárok után sokáig a Példabeszédek következett, majd ezt követte Jób könyve. Az öt ünnepi tekercest a liturgikus használat rögzítette megfelelő sorrendben, de ezeken túl is a héber kánoni könyvek sorrendjében többféle kisebb változásról tudunk.

A palesztinai vagy héber kánon mellett szólnunk kell az ószövetségi kánon más formáiról is. Salamon uralkodása után az északi országrész, Izráel elvált Jeruzsálemtől. Itt az asszír korszakban, különösen Illés és Elizeus próféta működése nyomán létrejött egy Jahve hívó közösség, akiknek a kultuszi központjuk Sikem mellett, a Garizim-hegyen volt. A zsidó közösségtől legkésőbb a babiloni fogság után felépített templom idején elszakadtak. A samaritánus kánon csak a Tórát foglalja magában, melynek másolásáról, áthagyományozásáról maguk gondoskodtak. Így ez a Tórának egy , a masszoréta szöveget

megelőző formáját rögzíti. Sok helyen a Septuaginta szövegéhez, máshol meg egyes qumráni szövegekhez áll közel. Kb. hatezer eltérés van, aminek nagy része helyesírási. Az olvasás megkönnyítésére több kiejtést segítő hangzót használ. A félreértések elkerülése végett magyarázó betoldásokat találunk benne, de van néhány tudatos „javítás” is, ami a Garizim hegy szerepét van hivatva igazolni. Ezen kívül a samaritánusoknak van még egy nem kanonikus könyvük is a „Széfer Hajjim”, ami tulajdonképpen egy történelemkönyv mely Józsuetól a római császárságon át a középkorig foglalja össze ennek a néptörredéknek a múltját. Az ószövetségi korra vonatkozó részben a Biblia történeti könyveiből idéz.

A kánon alakulása szempontjából sokkal fontosabb szerepe volt az Alexandriai kánonnak, amely a Septuagintában maradt ránk. A fogság utáni zsidóság legjelentősebb diaszpórája Alexandria volt. Az itt élő zsidó közösség mértékadó felfogást képviselt a görög kultúra körében élő zsidóság számára. Egy régebbi zsidó hagyomány szerint csak Mózes öt könyvét tartották kánoni tekintélyűnek, a többi kánoni könyvet csak építő jellegűnek tartották. Ezek közé több olyan könyvet is felvettek, ami a héber kánonból kimaradt. A könyvek sorrendje is eltért a héber kánontól. Az Ószövetséget négy részre osztja:

- Tóra: Mózes öt könyve.
- Történeti könyvek: Józsué, Bírák, Rút, 1-4 Királyok (1.2. Sámuel, 1.2. Királyok) 1.2. Krónikák könyve, **1Ezsdrás** (apokrif) 2. Ezsdrás (Ezsdrás, Nehémiás könyve) Eszter, **Judit, Tóbiás, 1-4 Makkabeusok könyve.**
- Költői és tanítói könyvek: Zsoltárok, **Ódák**, Példabeszédek, Prédikátorok, Énekek Éneke, Jób, **Salamon bölcsessége (Sapientia), Jézus, Sírak fia könyve (Siracides), Salamon zsoltárai.**
- Prófétai könyvek: Hóseás, Ámósz, Mikeás, Jóel, Abdiás, Jónás, Náhum, Habakuk, Zofoniás, Haggeus, Zakariás, Malakiás, Ézsaiás, Jeremiás, **Bárúk**, Jeremiás Siralmi, **Jeremiás levele**, Ezékiel, **Zsuzsánna és a vénék**, Dániel, **A Bél és a sárkány.**

A kereszténység az első időben nem vette át a farizeusok kánonelméletét, nem kötötte magát a formális kánonhoz, bár egyértelműen vallotta, hogy a teljes írás Istentől ihletett, és hasznos. (vö. 2Tim 3, 16-17) Az Újszövetség bátran idéz nem kanonikus könyvekből is (pl. 1Kor 2, 9. – Origenész szerint ez az ige egy apokrif Illés apokalipsziszból való. Júd 14-15. – az apokrif Énók könyvéből való idézet). Mivel Pál és az apostolok missziója nyomán hamarosan a pogányból lett keresztények alkották a többséget a gyülekezetekben, a keresztény istentiszteleteken az Ószövetség görög formáját, a Septuagintát használták. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a zsidóság a továbbiakban elzárkózott a Septuaginta használatától. Mellőzését később azzal indokolták, hogy használata miatt feledésbe ment a szent nyelv, a héber.

A kereszténység nem az Ószövetség szövegével, hanem annak rabbinikus értelmezésével állt szemben. Az egyház számára az Ószövetség Isten kinyilatkoztatását tartalmazta, de ezt nem a kánon külsődleges formális elfogadása biztosította, hanem az, hogy az Ószövetség mindenben Jézusra mutat. Az első keresztény gyülekezet nem a betű fogságában élt, hanem a Jézusban beteljesedett prófétai ígéretek reménységében. Szabadon, tartalom szerint idézi az Ószövetséget az új (pl. 1Kor 1, 19. Ef 4, 8 stb.). Általában a Septuaginta szövegére hivatkozik az Újszövetség. Külön érdekes tanulmány az, ahogy az evangéliumok híradása szerint Jézus idézi tartalmi összefüggésében és nem a betű fogságában az Ószövetséget. A nagyrészt görög nyelvű kereszténységnek így lesz „a” Bibliája a Septuaginta.

A nyugati, a római egyház ezért gyakorlatilag a Septuagintát fogadta el. A legtöbb egyházatya a Septuagintából egyformán idézi a héber kánon által nem kanonikusnak tartott könyveket a kanonikusokkal. Ezeket a könyveket, deuterokanonikusnak kezdték nevezni. Az

elnevezés valószínűleg Sixtus Senensistől (1520-1569) ered. A 2. századtól kezdve azonban egyre több nyomát látjuk annak, hogy a teológusok a héber kánonon kívüli, másod kanonikus műveket egyre kevesebbre értékelték. Caesareai Euszébiosz nem tartotta egyforma értékűnek a kanonikus és a másod kanonikus könyveket. Athanasziosz csak a héber kánonban szereplő könyveket nevezi kanonikus és hagyományoszerű könyveknek. A 367-ben szétküldött 39. húsvéti körlevelében többek között ezt írja: „Az Ószövetség 22 könyvből áll...De a nagyobb pontosság okáért azt is ide irándónak vélem, hogy ezeken kívül vannak más könyvek is, amelyeket nem vettek fel ugyan a kánonba, de az atyák rendelkezése alapján az imént csatlakozottaknak s a kegyesség tanában oktatást váróknak meg kell ismerniük: a Bölcsesség és a Sirák könyve” (Migne. PG. 26. 1436. 1438.).

Jeruzsálemi szent Kőrilloz (+387) csak a mi általunk kanonikusnak tartott könyveket ajánlotta a kereszténységgel ismerkedőknek olvasmányul. Nazinanzi Gergely (329/30-390) önéletrajzi költeményében (Carmen seipso 1,12) hasonlóan kizárta a kánonból a másodkanonikus könyveket. Ugyanígyen véleményt képvisel Hilarius Pictoviensis és Rufinus is. A hippói (393) és a karthagói (397) zsinat Sz. Ágoston hatására megerősítette ezeknek a deuterokanonikus iratoknak a tekintélyét. Ez lett a középkor álláspontja is. Csak a nagy bibliatudós Szent Jeromos, vagyis Hieronymus (347-420) követelte, hogy az egyház a héber kánont fogadja el. Az volt a véleménye, hogy a deuterokanonikus könyvek nem sugalmazottak, nem lehet azokat hitbeli tételek igazolására felhasználni.

A görög egyházban, bár Athanasziosz különbséget tett kanonikus iratok és szent olvasmányok között, ez a megkülönböztetés az istentiszteleti gyakorlatban nem érvényesült. A későbbi görög teológusok között három jeles teológus is – Leontius Byzantinus (+543), Johannes Damascenus (+749) és Nikephoros Constantinopolitanus (+829) - a zsidók ószövetségi kánonját tartotta mérvadónak, ennek másolását szorgalmazta. Ennek ellenére a keleti egyház 1672-ben tartott Jeruzsálemi zsinata a Salamon bölcsességét, Jézus Sirák könyvét, Tóbiás és Judit könyvét kanonikusnak ismerte el.

A reformáció a zsidó kánon könyveit fogadta el mértékadó forrásnak, mivel ezeknek a könyveknek az értéke a reformátorok szerint abban van, hogy „Krisztust prédikálják.” Luther 1534-i bibliafordítása, mint ahogyan a Károli fordítású Biblia is, közli a deuterokanonikus könyveket azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem azonos értékűek a Szentírással, de hasznos és jó olvasmányok. A protestáns egyházak az ószövetségi korból ránk maradt könyveket Karlstadt (1483-1541) nyomán három csoportba osztják. 1. A kanonikus iratok, amelyeket a héber kánonba felvettek. 2. Apokrifus iratok, amelyek a kánoni iratokon belül szerepelnek az alexandriai kánonban. 3. Pszeudoepigráf (hamis című) iratok azok, amelyeket egyes keleti egyházak az alexandriai kánon könyvein túl használtak kánoni tekintélyű iratokként.

A római katolikus egyház a tridenti zsinaton hosszas viták után az alexandriai kánon mellett döntött, és az 1546. április 8.-án kihirdetett dekrétum szerint három csoportba osztja a ránk maradt biblikus iratokat. 1. Kanonikus könyvek, a héber kánon könyvei. 2. Deuterokanonikusak (másodkanonikusak) a Karlstadt által apokrifusoknak nevezettek, amelyeknek éppen olyan tekintélye van, mint a kanonikus iratoknak 3. Apokrifusok azok a könyvek, amelyeket a protestáns teológia pszeudoepigráf könyveknek nevez.

A deuterokanonikus könyvek

Az Ószövetségi kánon lezáródása után nem felejtettek el a zsidók könyvet írni. A gazdag zsidó kegyességi irodalomból, amit apokrifus és pszeudepigráfus irodalomnak hív a kutatás, a görögség között szétszórtan élő zsidóság több könyvet őrzött a kanonikus könyvek mellett, fontos, olvasandó másodlagosan kanonikus (deuterokanonikus) könyvként. Ezekből –

minden bizonnyal a legjobbakat – az alexandriai kánon, a zsidó kánon hitelesnek tartott könyvei mellé rendelte.

Az apokrifus szó a görög *apokrüptein* = elrejtteni szóból származik és rejtettet, titkosat jelent. Azokat a kései zsidó és korai keresztény írásokat tartjuk apokrifusoknak, amelyek a Biblia könyveivel irodalomtörténeti rokonságban állnak, de a kánonba nem kerültek be. Elnevezésük oka nem az, hogy ezeket a könyveket csak titokban, rejtve lehetett olvasni, hiszen ezek az iratok minden bizonnyal korukban népszerű, nagy érdeklődést kiváltó olvasmányok voltak, hanem az, hogy ezek olyan „titkokról” szólnak, amilyenekről a kánoni evangéliumokban nem olvashatunk, és olyan nyelven, ami nem mindenki számára érthető. Mint fent láttuk a szóhasználat nem egységes ezen a téren. A protestánsok azokat a könyveket nevezik apokrifoknak, amelyek a héber kánonból kimaradtak, de megtalálhatóak a Septuagintában és a Vulgata fordításban. A katolikus teológusok ezeket a könyveket deuterokanonikusnak nevezik és csak a Septuagintából és a Vulgatából kimaradt könyveket tartják apokrifoknak. Ezt az utóbbi csoportot a protestánsok pszeudoepigráf iratoknak tartják.

A héber kánonnak ez a kiegészítése, bővítése Nagy Sándor részekre hulló birodalmának utódállamaiban jött létre, ahol a zsidóság többsége élt. A hit fenntartása miatt szükséges lett a héber kánon görögre fordítani. A Biblia könyvek mellé ekkor kerültek ezek a tekintélyes, a kegyességi irodalomban használt könyvek, kiegészítések is. E könyveket és könyvrészleteket a kanonikus iratoktól elkülönítve (apokrif) őrizték. Nem a zsinagóga Tóraszekerényében tárolták, hanem a *genizában* (jelentése: elrejtés), az istentiszteletikben nem használt iratok raktárában. Ezek között vannak olyan iratok is, amelyek körül az a legenda szövődött, hogy az iratokat megírásuk után már elrejtették azért, hogy a későbbi századokban ezeket megtalálva, Isten népének épülésére és vigasztalására szolgáljanak. Ez a legendás magyarázat inkább a pszeudoepigráf irodalomra vonatkozik. Ezeket a bibliai kor régi, nagy istenes embereinek neve alatt adta ki a szerző. Ezért találunk ilyen című iratokat pl. „Ádám és Éva élete”, „A tizenkét pátriárka testamentuma”, vagy „Énók könyve”. Ezek a könyvek az ókori felfogás szerint nem számítottak hamisítványnak, hanem inkább kegyes szerénységnek, mellyel a szerző névtelenségben maradva, egy ismert bibliai személy szájába adta a saját bizonyágtételét. Ezekre az iratokra szüksége volt Isten népének a meg-megisméltlődő üldözések, a hitet kisértő támadások közepette. Vizsgálatuk sok érdekes információt ad a kánon lezáródása utáni zsidóság életéből.

A kánon születése szempontjából fontosabb azoknak az iratoknak a sora, amelyeket az alexandriai kánon még hozzácsatolt a héber kánonhoz. Ezek zsidó népkönyvek voltak, amelyeket ma építő irodalomnak nevezhetnénk. Nem lépnek fel az új kinyilatkoztatás igényével. Műfajukat tekintve ezek egyrészt történeti könyvek (Makkabeusok I. II. könyve) másrészt vallási tanítások elbeszélő formában (Tóbit vagy Tóbiás, és Judit könyve), vagy pedig tanító formában (Báruk könyve, Jeremiás levele, Jézus Sirák fia, Salamon bölcsessége). Ugyancsak ide tartozik Dániel könyvének két toldaléka: Zsuzsanna és a vének, valamint Bél és a sárkány története. Szövegük magyarul is olvasható a római katolikus bibliafordításokban, de már a Vizsolyi Bibliában is. Újabban, 1998-ban a Magyar Bibliatársulat „Deuterokanonikus bibliai könyvek” címen adta ki tudományosan pontos, a Septuaginta alapján görögből lefordított formában ezeket a könyveket.

Ha tartalmilag vizsgáljuk őket, szinte mindegyikre jellemző az apokaliptikus szemléleti mód. Tudjuk, hogy az Ó- és az Újtestamentum közötti idő kegyeseinek a Messiás várása adott lelki támaszt, vigasztalást. Ezért ezekből az iratokból nem hiányzik az ősi időkre, a végidőre való utalás, megjelennek benne a halál utáni életre vonatkozó elképzelések, amelyek az Ószövetség kanonikus könyveitől idegenek. Jól tetten érhető a görög filozófia erre vonatkozó hite. Ezeken túl mindegyik tartalmaz legenda és meseszerű elemeket. Bár nem

tartjuk kánoni tekintélyű iratoknak, mégis becsüljük őket, mert jelentős hatásuk volt úgy a zsidóságra, mint a Septuaginta kánonját elfogadó ókori és középkori kereszténységre. Fontos történeti adatokat tartalmaznak, tiszteletre méltó íróik és szereplőik hitvalló magatartása, istenfélő élete és buzgósága, Isten törvénye, Izrael küldetése és a szövetség iránti hűsége.

Nem mindegyik könyv készült görög nyelven, van olyan, amit héberből fordítottak görögre(pl. Jézus Sirák fia könyve). A qumráni kéziratleletek is sok szöveghagyományozással kapcsolatos kérdésre vetnek fényt. Vannak olyan kéziratunk, amelyek erőteljesen eltérnek a görög szövegtől és a más nyelvű fordításokkal való összevetésük is sok filológiai kérdést vetnek fel. De ez már a héber irodalomtörténet világába vezet bennünket. Azt biztosan tudjuk állítani, hogy az ősegyház Bibliája a Septuaginta volt. Jézus és a jeruzsálemi ősgyülekezet még a héber kánont használta, de Pál munkája nyomán a kereszténység súlypontja már Jeruzsálem pusztulása előtt (Kr.u.70) áttevődött a hellenista világba. A zsinagógák körül gyülekező istenfélő emberek az Ószövetséggel, a Septuaginta közvetítésével találkoztak. Ebben ott voltak ezek a deuterokanonikus könyvek is. A keresztények számára az Ószövetség iránytűje Jézus Krisztus volt. Őt tartották a legtökéletesebb kinyilatkoztatásnak. Hitvallásukat a Zsidókhhoz írt levél így fogalmazta meg: *”Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten a atyákhhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szólt hozzánk”* (1,1-2).

Az Ószövetség ősi fordításai

A kánon alakulásának fontos tanúi az Ószövetség régi fordításai. A zsidóság, már a babiloni fogság előtti évtizedekben kezdte elveszíteni ősi anyanyelvét. A nép többsége a kor nemzetközi nyelvét, az arámot kezdte beszélni, de a Biblia – kis kivételtől eltekintve őrizte az ősi nyelvet -, héberül íródott. (vö. Szigeti Jenő: A Biblia képzelet vagy valóság. Arany Forrás Kiadó Bp. 2007. 41-43). Ezért már a palesztinai zsidók is rá voltak utalva arra, hogy lefordítsák számukra az ősi igéket, hiszen Ezdrás és Nehémiás kötelező gyakorlattá tette a Tóra olvasását hétről hétre a zsinagógában. Ezért a felolvasott héber szöveget egy tolmács (mőturgómán) arám nyelven is elmondta. Ez volt a *targum*, ami arámul fordítást jelent. A fordítók eleinte a lévíták voltak, később ezt a tisztet hivatalos tolmácsok vették át, akiknek foglalkozása apáról fiúra öröklődött.

A legrégebbi ránk maradt arám fordítás a qumrani 11. számú barlangban megtalált kisebb tekercs, mely Jób könyvének utolsó hét fejezetét őrzi (11QarJob). A 4. számú barlangból is előkerült egy kisebb töredék Jób könyvéből (4Q157) és ugyancsak innen Mózes harmadik könyvének egy kisebb részletét tartalmazó arám töredék (4Q146). A Jób fordítás több ponton eltér a Biblia szövegétől, ami talán a verses forma visszaadásának nehézségéből ered.

Ezeket az arám fordításokat eredetileg nem volt szabad leírni, hanem a tolmácsnak a fordítást szabadon kellett előadni. Ezzel is védeni akarták azt, hogy az eredeti héber szöveg fennmaradjon. De később a tolmácsok a maguk számára leírták a fordításokat, amit a tolmács-családokon belül továbbadtak. Ezekből a jegyzetekből jöttek létre a targumok, melyeknek fordítási értéke nagyon különböző. A Tóra targumjai elég megbízhatóak, de az Ószövetség többi könyveihez írt targumok inkább csak parafrázisok, mint pontos fordítások. Ezeket úgy vehetjük, mint a héber írásmagyarázati tudomány csíráit, első hírnökeit.

A három legjelentősebb targum változat, az Onkelosz féle, „Jonathán ben Uzziél targumja” és a „Jeruzsálemi targum”. Onkelosz targumja az 1-2. században, Izraelben készülhetett. Ezt tekintették mértékadónak, a babiloni talmud is ezt használja, és a „mi Talmudunk”-ként emlegeti (Kiddusin 49a). Mózes öt könyvének fordítását tartalmazza, és mindvégig igyekszik megőrizni a szöveget szó szerint. Szöveghűségére jellemző, hogy az

arám szövegben is megőrzi a héber nyelvtani jelenségeket. Mindmáig ez a targum örvend a zsinagógában a legnagyobb tekintélynek.

Jonathán ben Uzziél targumja, szinte az egész Ószövetség arám fordítását tartalmazza, ami a mai kutatás szerint nem teljesen a címben szereplő tudós fordítása. Szövegének jellemzője, hogy a szövegeket parafrázisszerűen bővíti, magyarázza, és nem pontosan fordítja, ezért inkább ősi írásmagyarázati műnek is tekinthető.

A harmadik targum gyűjtemény a „Jeruzsálemi targum”, ami töredékesen maradt ránk, ezért „Töredékes targum”-nak is szokták nevezni. Jellemzője, hogy nem teljes szöveget ad, csak az egyes problémákat jelentő helyeket értelmezi, magyarázza. Az összesen 863 bibliai vershez írt fordítasmagyarázata öt különböző szövegváltozatban maradt fenn.

Az Ószövetség legjelentősebb ókori fordítása a Septuaginta volt, melyről a fentiek során többször is említést tettünk. A Kr. e. 4. század második felétől a görög lett az ókori kelet hivatalos nyelve és a diaszporában élő zsidók is ezt a nyelvet beszélték, és már az arám nyelvet sem értették. A Kr.e 2. század közepén élt Arisztobulosz – aki görög nyelvű zsidó filozófus volt – említi, hogy létezett az Ószövetségnek egy Nagy Sándor előtti korból származó görög fordítása is. Lehetséges, hogy ezzel csupán az alexandriai zsidóságnak a görög filozófiával szembeni elsőbbségét akarta bizonyítani. Az viszont bizonyos, hogy már nagyon régen létezett egy olyan szöveg, ami a Tóra, vagy talán az egész Ószövetség görög betűkkel átírt változata volt.

A Septuaginta (ami görögül „hetvenes”t jelent), az Ariszteász levél (Kr.e 2. század) szerint Mózes öt könyvének fordítását Izráel tizenkét törzséből hat-hat, tehát összesen 72 tudós férfi készítette Ptoleamiosz (II.) Philadelphosz (uralkodott Kr.e. 285-246) kívánságára. A 72 tudóst Eleázér jeruzsálemi főpap küldte az uralkodóhoz. A férfiak Pharosz szigetén, egymástól elzárva 72 napon át dolgoztak, és isteni ihletésre egymással szó szerint megegyező fordítást készítettek. A görög egyházatyák ezt a legendát az egész Septuaginta keletkezésére kiterjesztették. A 72-es szám később hetvenre egyszerűsödött. A hetvenkettő szimbolikus szám volt, mivel 1Móz 10. fejezete görög fordításában 72 népvétet találunk, viszont a héber szöveg csak 70 népről tud ebben a fejezetben.

A 2. századra az alexandriai zsidóság az egész Ószövetség görög fordításával rendelkezett a koiné görög dialektusa szerint, bár néhány könyv a klasszikus görög szabályait követi (pl. Dániel könyve, Jeremiás levele). A qumrani görög ószövetségi kéziratok is a Septuaginta szövegét tükrözik. Ez a fordítás a görög városokban élő zsidóság körében népszerű volt, ezt használták a keresztények is, ezzel bizonyították, hogy Jézus a Krisztus, vagyis a próféták által előre megjövendölt Messiás. Ezért a jamniai rabbi gyűlés után a zsinagógákban háttérbe szorult a használata. A nagy tekintélyű Rabbi Akiba (Akiba ben Jozsef Kr.u. 50-135) munkássága is elriasztotta a zsidóságot a Septuaginta használatától. Az ő hatására szűrték ki a héber kánonból a deuterokanonikus könyveket. Helyette a görög anyanyelvű zsinagógákban az Aquila, Theodotion és Szümmakhoz által készített görög fordításokat használták.

A második században élt Aquila Rabbi Akiba tanítványa volt. 130 körül fordította le az Ószövetséget görögre, mivel elégedetlen volt a Septuaginta szabadabb, irodalmias fordításával. Fordítását az eredetihez való betűszerinti alkalmazkodás jellemzi. Egy-egy szót mindig ugyanazzal a szóval fordít, és nem számol a két nyelv grammatikai különbségeivel sem. Görög szövegét csak a héberül is tudók tudják megérteni. Fordításából csak részletek maradtak fenn. Theodotion is a második században élt, kisázsiai prozelita volt, akinek fordítása lényegében a Septuaginta revíziója. Olvasmányos, több ponton az eredetinél pontosabb ez a fordítás, a keresztények is szívesen használták. Ebből is csak részleteket ismerünk. Szümmakhosz később, a 3. század elején élt. Korának minden bizonnyal jelentős

személyisége volt. Zsidóként – esetleg samaritanusként – az ebionita kereszténységhez csatlakozott. Fordítása, mely töredékesen maradt ránk, szerencsésen egyesítette a szó szerinti hűség és az olvasmányosság elvét.

Az Ószövetség legrégebbi fordítása a Pesitta nevű szír fordítás. A szó jelentése: „egyszerű”, valószínűleg a 2. század elején az edesszai és az adiabenei zsidók fordíthatták a legnagyobb részét. A zsidó kánonnak a masszoréták által megállapított könyveit fordították le a héber szövegből az Onkelosz-féle targumok felhasználásával. Kiegészítették ezt a keresztény szírek, de ők már a Septuagintából fordítottak. A hagyomány szerint a 2Kíri 17, 27-ben említett pap, vagy ezeknek társai lehettek az első fordítók. A fordítás értéke több helyen bizonytalan. Helyenként úgy tűnik, hogy nem az eredeti szövegre, hanem a magyarázatokra támaszkodtak a fordítók.

A gyorsan terjedő kereszténység között továbbra is a Septuaginta volt a népszerű, mindennapi használatban hitelesített fordítás. Órigenész (185?-254?) volt az, aki a különböző bibliafordítások között rendet akart teremteni. Töredékesen fennmaradt műve a Hexapla (Hatszoros), amiben a Biblia hat szövegváltozatát hasonlítja össze. Hat hasámban párhuzamba állította a héber eredetit, a héber szöveg görög betűs átírását, az Aquila féle szöveget, a Szümmakhosz féle fordítást és Theodotion fordítását. Sajnos ez a mű csak részleteiben maradt ránk. Órigenész célja az volt, hogy a Septuaginta szövegét megtisztítsa a romlásoktól és a héber eredeti mérlegén a különböző forrásokat ellenőrizze.

A bibliafordítás történetének nagy fordulópontja Hieronymus (Szent Jeromos) latin fordítása volt. Ő tért vissza a Septuagintától az eredeti héber szöveghöz. Igaz, hogy a deuterokanonikus könyveket is hozzáfordította görögből a Bibliához. A korai bibliafordítások, a Hieronymos előtti latin (Vetus latina), a kopt, etióp, szír, örmény, grúz és részben az arab valamint az ósláv Ószövetség fordítások a Septuagingához maradtak hűségesekek. Az Ószövetség szövegét 391-406 között héberből fordította le, és ő vonta először össze egy könyvbe az Ó- és az Újszövetséget, Szentírás néven. Munkájára azért volt szükség, mert előtte sokféle, egymásnak ellentmondó latin fordítás és fordításrészlet volt forgalomban a közben latin nyelvűvé változó egyházban. Ezek sokszor nyelvileg primitívek, pontatlanok voltak, tele vulgáris nyelvi hibákkal, amelyek méltatlanok voltak a Biblia tartalmához. Bár munkáját Damasus pápa 382-ben rendelte el, mégis sokan a régebbi latin fordításhoz ragaszkodtak és csak a 7. századtól lett általános ennek a fordításnak a használata. A reformáció egyházai igyekeztek visszatérni az eredeti héber szöveghez, de a római katolikus egyház a Tridenti zsinaton 1546. április 8-án kihirdette a kanonikus írásokról szóló dekrétumban a Vulgata fordítású Bibliát, a hit és az erkölcs kötelező érvényű forrásának. Ez mai napig a római katolikus egyház hivatalos Bibliája.

AZ ÚJSZÖVETSÉGI KÁNON

Az Újszövetségi kánon is hasonló utat járt be, mint az ószövetségi, hiszen a szent iratok nagyobb részét a zsidóságtól vették át. Az Újszövetségi könyvek üzenete is szóban született, prédikálásból, hiszen Jézus erre adott parancsot. Igaz ez az evangéliumok híradásaira éppen úgy, mint az Újszövetség derekas részét alkotó levelekre. Az iratok belső rendje a prédikációk világát tükrözi. Úgy kerültek lejegyzésre, hogy a szóban elmondott híradás, prédikáció, különböző írásbeli formát öltött bennük.

Az Újszövetség nem más, mint az Ószövetség értelmezése Jézus Krisztus fényében. Sűrűn találkozunk szövegében ószövetségi idézetekkel. Az újszövetségi iratok még a

pagányból lett keresztényeknél is az Ószövetség tüzetes ismeretét tételezik fel. A kánon kifejezés ma használt tartalma a kereszténység körében alakult ki. Ez a kanonikusnak tartott könyvek normatív tekintélyét jelölte. Az újszövetségi kánon jellemző vonása az, hogy nem valamilyen hivatalos egyházi szerv, vagy egy zsinat hozta létre, hanem egy történeti fejlődés eredménye. Az újszövetségi iratok az első század második felében keletkeztek, összegyűjtésük az első század fordulóján megtörtént, de a kánon végleges lezáródása csak 400 körül történt meg. A közbeeső időben csak néhány, az istentiszteletben kevesebbet használt irat kánonba sorolása körül volt vita, nézeteltérés. A kánonba sorolás kritériuma a könyv gyakorlati haszna volt. A több évszázadig tartó kánonalakulás nem történt esetlegesen, véletlenszerűen. Minden külön egyeztetés és vita nélkül feltűnően nagy egyetértés uralkodott az egyházban a kánonba sorolás feltételeiről. A vita csak akörül forgott, hogy melyik irat felel meg a feltételeknek maradéktalanul.

Csak olyan iratot lehetett felvenni a kánonba, amelyiket hosszabb idő óta az istentiszteleteken rendszeresen felolvastak. Ez volt a kánoni tekintély legfontosabb jele. Ha egy könyvet kizártak az istentiszteleten felolvasandó iratok sorából, akkor az a kánoni tekintélyét is elveszítette. Jól szemlélteti ezt egy történeti példa. A rodoszi gyülekezet 200 körül nagyon megkedvelte egy "Péter evangéliuma" nevű apokrif iratot. Serapion antiochiai püspök a gyülekezet kérésére megengedte, hogy ezt is felolvassák a gyülekezetben, bár nem ismerte. Amikor tudomására jutott, hogy egyes eretnek csoportok (nesztoriánusok) ezzel érvelnek, felülvizsgálta az iratot. Mivel olyan tanítást talált benne, ami a többi kanonikus irattal nem egyezett, visszavonta az engedélyt és ezzel az irat kánoni tekintélye is megszűnt.

Az őskeresztény egyház egyöntetű meggyőződése volt, hogy csak az apostoli eredetű iratokat lehet a kánonba sorolni. Az apostolok bizonyágtételét, prédikációját Jézusról az egyház oszlopainak tekintették (ApCsel 2, 42. Gal 2, 9. Ef 2, 20. 4, 11. Júd 17. Jel 21, 14). Az egyház azonban nem kritikátlanul fogadott el minden olyan iratot apostolinak, amely réginek látszott és egy-egy apostol nevét viselte. Már a második század elejétől alapos vizsgálat alá vetették a fennmaradt iratokat. A ránk maradt feljegyzések szerint az első ilyen vizsgálatot 130 körül Papias hierapoliszi püspök végezte. Órigenész (184-254) szövegkritikai munkája és a negyedik században Euszébiosz kutatómunkája is jelentős volt az iratok apostoli eredetének megállapítása szempontjából. Ez a szigorú kritikai munka azért volt szükséges, mert a különböző eretnek mozgalmak is szívesen hivatkoztak az apostoli hagyományra, számos hamis, apostolinak feltüntetett irattal próbálták állításukat igazolni.

Az apostoli eredetű iratokat tartalmi szempontból is felülbírálták, különösen olyan esetben, ha valamelyik eretnek tanítás nagy előszeretettel hivatkozott rá. Jellemző példa erre a Jelenések könyvének esete, amelyet kezdetből apostoli iratnak fogadtak el, de amikor a 3. században a montanisták Jel 20, 4 re alapozva a közeli világ végét hirdették és arra szólították fel híveiket, hogy vonuljanak ki a világból, mondjanak le a házasságról, kétségbe vonták János szerzőségét. Ekkor állította Alexandriai Dionüsziosz, hogy a Jelenések könyve nem János apostoltól, hanem egy efézusi presbiter Jánostól származik. Csak akkor állt helyre a Jelenések könyvének tekintélye, amikor világossá lett, hogy a montanisták félremagyarázták az idézett igehelyet (lásd: Szigeti Jenő: A Jelenések könyve. Bp. 2007. 24-33). Ez a példa azt mutatja, hogy a tiszta tanítás érdekében még az apostoli szerzőséget is hajlandók voltak megkérdőjelezni. Az apostoli tartalom több volt a hagyománynál.

A kánon tudatos körülhatárolása tehát akkor történt meg, amikor a gyülekezeten belül is egyértelművé és vitathatatlanná vált az egyes iratok Istentől való ihletettsége. Az istentiszteletből kizárt könyvek, a hamis című, kétes eredetű könyvek, valamint az apostoli hagyománnyal nem egyező elveket tanító könyvek voltak az apokrifok.

Az újszövetségi kánon kialakulása

Az első keresztények Bibliája az Ószövetség volt, de ezt nem formálisan, hanem krisztológikusan értelmezték. Erre épült az apostolok tanítása, bizonyágtétele Jézusról. Jézus nemcsak idézte az Ótestamentumot, hanem Isten kötelező és érvényes ígéjének tekintette, de a zsidó írásmagyarázóktól eltérő módon értelmezte abban, hogy az Ószövetség ígéretei az ő személyére mutattak előre. Jól mutatja ezt Lk 4, 14-30, ahol Jézusnak a názareti zsinagógában tett kijelentéséről van szó. Jézus a Hegyi beszédben az „*én pedig azt mondom nektek*” kijelentéssel (Mt 5, 22. 28. 32. 34. 39.) tudatosan túlmegy az Ószövetségen. Többet és nagyobbakat akar mondani. Jézus személye, szava és működése nemcsak egyenrangú az Ószövetséggel, hanem fölötte is áll, meghaladja azt. Ezért az ókeresztény gyülekezetben egyedül Jézusnak, a jézusinak volt kánoni tekintélye. Péter pünkösdi beszéde óta minden apostol Jézusra vonatkoztatva idézte az Ószövetséget. Ennek a bibliaidézési módnak az egyik legnagyobb példája a Zsidókhöz írt levél.

Jézus mindenkifelett álló hatalma tette lehetővé az újszövetségi kánon kialakulását. Jézus szava és cselekedete formálta a gyülekezetek életét, tanítását. Vitás kérdésekben az ő példáját, szavait hívták segítségül (pl. 1Kor 7, 10. 12). Ezért hamarosan gyűjteni kezdték Jézus szavait és cselekedeteit. Ez lett az újszövetségi kánon törzse, melyről kezdettől fogva hitték a gyülekezetek, hogy Istentől épp úgy ihletett iratok, mint a Tóra vagy a próféták.

Mint említettük, az első keresztények kezdettől fogva az apostolokat tekintették a Jézusról szóló tanítás hiteles közvetítőinek. Az apostolok együtt éltek Krisztussal, szem és fültanúi voltak cselekedeteinek, tanításainak, és tőle kapták mindazt, amit hirdettek (Lk 1, 2. Jn 1, 14. Gal 1, 12. 1Jn 1, 1-3). Így a Jézusról szóló tanítás egyetlen hiteles formája az apostoli hagyomány volt. Ezért őrizték meg, gyűjtötték össze az apostoli iratokat. Ezért lett az újszövetségi kánon második része az apostoli iratok gyűjteménye.

A kánon határainak megállapítása az ősegyházban akkor lett sürgető, amikor a gnosztikus tanítók, akik a korabeli görög filozófiával akarták összevetni a keresztények tanításait, elkezdtek a kánon határait feszegetni. Ezek közül első Markion volt, egy pontusi Szinopéből származó kereskedő, aki elvetette az egész Ószövetséget, mert szerinte ebben más Istenről van szó, mint az Újszövetségben. Markion a gyülekezetből való kizárása (Kr.u133) után Lukács evangéliuma alapján a négy evangéliumból egyet készített, ehhez Pál 10 levelét csatolta, első helyen a Galatákhöz írt levelet. Kihagyta a két Timóteushoz írt levelet és Titusz levelét, az Efézusiakhoz írt levelet pedig Laodiceai levél néven vette fel kánonjába. Ezeknek a leveleknek is átdolgozta több ponton a szövegét, kihagyva belőle a filozófiájához nem illő szakaszokat.

Markion kánonalakítása segítette az újszövetségi kánon kialakulását. Markion előtt, készen voltak a kanonikus könyvek, és használta mindegyiket az egyház, de nem volt lezárva a kanonikus könyvek sora. Létezett már a kanonikus könyvek általánosan elfogadott, zárt egysége, melyeknek kánoni tekintélye volt és mértéktartónak tekintették minden vitás kérdésben, csak az nem fogalmazódott meg Markion előtt, hogy csak ezek az iratok azok, amelyek az apostoli hagyomány egyedül hűségesek őrzői. Mivel Markion a saját tanításának igazolására erőszakosan megszükitte a kánoni iratok körét, arra ösztönözte az egyházat, hogy határozottan foglaljon állást azok mellett az iratok mellett, amelyeket kánoni tekintélyűnek tart, amelyeknek apostoli eredete, és a krisztusi tanításokhoz hűségesek tartalma kétségtelen.

A nyugati egyházban 200 körül majdnem egyértelműen 22 iratot soroltak az Újszövetségből a kanonikus tekintélyű, Istentől ihletett iratok közé. A többi irat kánoni tekintélyét sem vitatják, de vagy rövid terjedelme miatt nem idézik, vagy valamilyen ok miatt

az apostoliságát kérdőjelezi meg. Ireneusz (+202), aki kisázsiai származású lyoni püspök volt, 180 és 185 között írta: „Az eretnokségek ellen, avagy a hamis gnoszisz cáfolata” (Adversus hereses) című könyvében 21 kanonikus iratot említ: a négy evangéliumot, az Apostolok cselekedeteit, Pál leveleit a filemoni levél kivételével, ami talán csak rövidsége miatt maradt ki, valamint Péter első levelét, János 1. 2. levelét és a Jelenések könyvét. A Zsidókhöz írt levelet ismeri, de nem idézi. Ugyanakkor Hermász Pásztor-át szintén ezzel a formulával idézi. „Ezt mondja az Írás”, de ezt a fogalmat, hogy Újszövetség, még nem idézi.

Hippolütosz (kb. 170-235) Ireneusz tanítványa volt, és rendkívül termékeny író. Kánoni tekintéllyel legalább 22 iratot idéz. Ő már tud két szövetségről. A Zsidókhöz írt levelet idézi, de talán azért nem tekinti kanonikus iratnak, mert nem Pált tartja szerzőjének. Vitattott, hogy Jakab levelét idézi-e vagy sem. Tertullianus (+220 után) írásaiban Jakab levelét, János 2. és 3. levelét nem említi, a Zsidókhöz írt levelet pedig, mint Barnabás levelét idézi. Hermász Pásztor-át tekintette kanonikusnak, majd pedig elveti ennek az iratnak a kánoni tekintélyét.

Az újszövetségi kánon kialakulásának nyugaton a legfontosabb dokumentuma az a rövid kis irat, amelyet L. A. Muratori talált meg és 1740-ben közzétett. Ezt a felfedezőjéről, „Muratori-féle kánontöredéknek” nevezik, és Milánóban az Ambrosiana könyvtárban található (cod Ambros. J 101 sup). A latin nyelvű, elég primitív nyelven fogalmazott kánonjegyzék minden bizonnyal a 2. század végén keletkezett, hibás latinsággal. Az eleje és a vége hiányzik. Lukács evangéliumával kezdődik a felsorolás, amit bizonyára megelőztek a Máté és Márk evangéliumáról írottak. Hiányzik a felsorolásból a Zsidókhöz írt levél, ami Péter két levelével együtt keleten ekkor már kánoni tekintélyű irat volt. Péter első levelét viszont nyugaton általában kánoni tekintélyű iratként idézték. Beszél az Alexandriai és a Laodiceai levélről, Péter jelenéseiről és Hermász Pásztor-áról, amit magánolvasmányak ajánl.

A nyugati egyházban a 4. századig a kánonjegyzék nem változott. Csak a század második felében keleten a Jézus személye körül kirobbant viták miatt Athanasius szorgalmazására került egyeztetésre a két kánon. 382-ben a római zsinat határozta meg a 27 újszövetségi kanonikus könyvet: a négy evangélium, Pál 14 levele, köztük utolsó helyen a Zsidókhöz írt levél, Jelenések könyve és az Apostolok cselekedetei, valamint 7 apostoli levél Péter 1. 2. Jakab, János 1. 2. 3. és Júdás levele. Kisebbségi változtatásokkal ugyanezt a kánont fogadta el az Észak-afrikai egyház is. Ezzel a kánon alakulása befejeződött nyugaton.

Az evangéliumok születése, a szótól az írásig

Az egy Jézusról és tanításáról négy egymással párhuzamos és mégis sokban eltérő, nem ellentmondó, hanem egymást sokoldalúan kiegészítő kanonikus evangélium maradt ránk. Mivel az egyházban Jézus tekintélye döntött minden vitás kérdésben és kereszténynek lenni azt jelentette, hogy elfogadni Jézus útját, életformáját, ezért szájról szájra jártak a gyülekezetben Jézus tanításai, szavai és cselekedetei. Az apostolok halála, az első generáció elmúlása arra indította a gyülekezetek hivatalosait, hogy írásban is rögzítsék ezeket az addig emlékezetben őrzött történeteket. Ezért kezdi így Lukács az evangéliumát: „*Miután sokan vállalkoztak már arra, hogy tudósítsanak bennünket a közöttünk beteljesedett eseményekről úgy, amint ránk hagyták azok, akik kezdettől fogva szemtanúi és szolgái voltak az igének: magam is jónak láttam, hogy miután eleitől kezdve mindennek pontosan utánajártam, sorjában megírom azokat neked*” (Lk 1, 1-3). A négy evangélium, Máté, Márk, Lukács és János erre a szóban rögzült hagyományra épül, melynek egy része írásba foglalva is rendelkezésükre állt. Az evangélisták nem személyes élménybeszámolót írtak arról, hogy

milyen volt Jézus tanítványának lenni, hanem a szóban és részben írásban is rögzült hagyományelemek (mondások, én-szavak, példázatok, csodatörténetek, a passió eseményei stb.) felhasználásával írtak egy igehirdetésben használható, de különböző műveltségű, gondolkodásmódú hallgatóknak szánt iratot.

Máté a palesztinai szíriai zsidó-keresztényeknek írta ennek a hagyományanyagnak a felhasználásával evangéliumát. A zsidó gondolkodásnak megfelelő, az Ószövetségben sokszor használt khiasztikus szerkezetet választja keretül, ebben helyezi el egymást kiegészítő párhuzamban Jézus életének és szolgálatának eseményeit. Márk talán római környezetben írta lineáris szerkezetű evangéliumát. Lukács párhuzamokba állítja Jézus élettörténetét és tanításait, mert a hellenista kultúrájú városi polgároknak ez felelt meg a legjobban. János viszont, hasonlóan a görög sorstragédiákhoz, nagy monológokban és kórusokban tudósít a megváltás történetéről.

Nem tudjuk, hogy az evangéliumokat mikor foglalták egy gyűjteménybe. A. Harnack feltevése szerint 130 körül, talán Kis-Ázsiában történhetett ez. Mindenesetre a négy evangéliumnak ez az egységes gyűjteménye már Markion előtt megvolt. Jusztinosz (+165) az első tanúja annak, hogy a prófétai könyvekhez hasonlóan az evangéliumokat is rendszeresen felolvasták a gyülekezeti összejöveteleken (Apol 1, 67. 3). Ireneusz (+202) volt az első, aki Ezékiel 2, 10 és Jel 4, 7 alapján a négy evangéliumra az itt látott négy állat képét (ember, oroszlán, bika, sas) alkalmazta.

Ezek az evangéliumok hamar elterjedtek az egész kereszténység körében és semmiféle adatunk nincs róla, hogy valaha is valamelyiknek a kánoni tekintélyét kétségbe vonták volna. Érdekes adat ezeknek az iratoknak a gyors terjedésére János evangéliumának esete. Az első századforduló tájáról való papirusztöredék (P 52) bizonyítja, hogy a 95 táján íródott evangéliumot már 100 körül Egyiptomban Szentírásként használták. Jusztinosz amikor az evangéliumokról beszél, következetesen egyes számot alkalmaz. Az összes evangéliumot együtt tekintette „az evangélium” írásba foglalásának. Erre a szemléleti módra utal az evangéliumok ősi címzése is: „evangélium Máté, Márk, Lukács, János szerint”. Ez arról árulkodik, hogy ezek a kereszténység alapjait meghatározó iratok nem azoktól a személyektől kapták kánoni tekintélyüket, akiknek neve alatt rájuk maradtak, hanem az egységes evangéliumtól. Nem ők az evangéliumok mai értelemben vett „írói”, akik egyszer csak úgy gondolták, hogy jó lenne emlékeiket, régi élményeiket feljegyezni az utókornak. Az evangéliumok nem emlékiratok. Ők Mesterüktől arra kaptak megbízást, hogy prédikáljanak. Ez a szóbeli előzmény adott születése pillanatától kánoni tekintélyt az iratoknak.

A második század közepétől több „evangélium” született, melyek címükben apostolokra hivatkoztak. Ilyenek például a fent említett Péter evangéliuma, vagy Nikodémus, Tamás, és Jakab ősevangéliuma. Ezeket az iratokat kezdettől fogva megkülönböztették a négy evangéliumtól. Ireneusz (+202) az eretnekségek ellen írt művében (Adversus haeresis) amit 180 és 185 között írt, pontosan elkülöníti az „apostoli evangéliumokat” azoktól az evangéliumoktól, amelyek nem részei az apostoli tradíciónak. Alexandriai Kelemen (+215 körül) is így tett, amikor az un. „Egyiptomi evangéliumot” megkülönböztette „a ránk hagyományozott négy evangéliumtól”. A fent említett Serapion püspök is azzal az indokkal vonta vissza Péter evangéliumának felolvasását engedélyező rendeletét, hogy azt nem az apostoli hagyományból kaptuk.

Jusztinosz szír tanítványa, Tatianosz (kb. 120-172) azzal akarta egyszerűsíteni az evangéliumok használatát – kiszűrve ezzel a hamisított evangéliumokat –, hogy 170 körül a párhuzamos helyek alapján evangéliumharmóniát készített, vagyis a négy evangéliumot néhány apokrifoktól átvett toldással a párhuzamos helyek alapján, egyetlen írásművé kapcsolata össze. Ezt a művet „Tó dia thesszarion”-nak nevezték.

Az evangéliumoknak az Ószövetséggel egyenlő kánoni tekintélye, csak fokozatosan alakult ki. A második század közepéig többnyire így vezették be a keresztény írók: „Ezt mondta az Úr” (pl. Didakhé 8, 3. 11, 3. 15, 3-4 1Kelemini levél 13, 1-2 46, 7.). A század második felétől megváltozott az idézési mód. Az evangéliumokat is úgy idézik, mint az ószövetségi könyveket. „Meg van írva” (Barnabás levél 4, 14. 2Kelemen levél 2, 4. Antiochiai Sz. Ignatiosz Filadelfiaiakhoz írt levele 8, 2 stb.). Ez a négy evangélium kánoni tekintélyének az általános elfogadását jelentette.

Pál leveleinek gyűjteménye

Az Újszövetség legrégebbi irat-együttese, minden bizonnyal Pál leveleinek a gyűjteménye volt. Ezek, az evangéliumok előtt születtek és nemcsak a címzett gyülekezeteket, és gyülekezeti csoportokat igazították el a hit és a cselekedet legfontosabb kérdéseiről, hanem a kései hellenista világban gyorsan szaporodó gyülekezeteknek adtak útmutatást. Így Pál levelei gyűjteményének döntő jelentősége van az újszövetségi kánon kialakulása szempontjából.

Pál apostol levelei minden bizonnyal az evangéliumok előtt születtek. Az első század végén a 13 levélből álló gyűjtemény bizonyára ismert volt Görögországban Kis-Ázsiában és Itáliában. Az első adat 2Pét 3, 15-16, ami minden bizonnyal az első századból származik, de nem állapítható meg belőle, hogy hány levelet tartalmazhatott akkor a gyűjtemény. A II. századból származó iratok idézéseiből következtetünk arra, hogy milyen iratok lehettek ennek a gyűjteménynek részei. Ignatiosz 110 körül a Rómaiakhoz, első levél a Korinthusiakhoz, Galatákhoz, Efézusiakhoz, Kolosséiakhoz, első levél a Thesszalonikaiakhoz és a Timóteushoz írt első levelet idézi. Polükarposz szmirnai püspök a Filippi gyülekezethez írt levelében Pál tíz levelét idézi, csak az első Thesszalonikai, a Titusz és a Filemon levelet nem, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezeket a leveleket nem ismerte, hiszen ő tudósít először a 13 páli levél gyűjteményéről. Justinosz kilenc páli levelet idéz, de Pál nevét nem említi velük kapcsolatban. Viszont ismeri a Zsidókhöz írt levelet is. A Muratori kánonjegyzék érdekessége, hogy a páli leveleket – valószínűleg az általa megállapított időrendben – így sorolja fel: Korinthus, Efézus, Filippi, Kolossé, Galata, Thesszalonika, Róma, Filemon, Titusz, Timóteus.

A páli levelek kettős műfaji sajátosságot mutatnak. Egyrészt valóságos levelek. Benne a megszólított gyülekezetek tényleges problémái kerülnek megfogalmazásra, másrészt ezek is igehirdetészerű iratok. Megtalálhatóak bennük az ókori levelezés minden fontosabb strukturális egységei. A salutatio, vagyis az üdvözlés rendszerint áldásmondást tartalmaz, (pl. 1Thessz 1, 1). Ezt a captatio, vagyis a figyelem felkeltése követi (pl. Róm 1, 8-13), ami gyakran az apostol hálaadó imádságává alakul. A narratio, vagyis az elbeszélés rendszerint az üdvösséggel kapcsolatos tanításokat tartalmazza (pl. Róm 1, 4-11.), a pertitio pedig az apostoli tanácsokat foglalja össze (pl. Róm 12, 1-15.). A levelet újra áldásmondó formula zárja a peroratio (pl. 1Thessz 5, 23-28) Ugyanakkor a bibliai levelek formája felveszi a leírt prédikáció stílusjegyeit. A címzés teológiai tartalmat kap, a köszöntés az istentisztelet bevezető formuláját idézi, a levélkezdő hálaadás pedig az istentiszteletet kezdő hálaimádság szerepét tölti be. Ha ezeket a leveleket figyelmesen olvassuk, magunk előtt látjuk a prédikációt hallató gyülekezetet. A kánoni tekintélyt nem Pál személye adja, hanem az általa közvetített apostoli tanítás. Ezért van, hogy Pálnak nem minden megírt és elküldött levele kapott kánoni tekintélyt, csak az, ami a kánonban ránk maradt. Példaként, a laodiceai levelet említhetnénk (Jel 3, 14-22) amelyet bizonyára megírt Pál, de a gyülekezetek nem tartották megőrzésre méltó, kánoni tekintélyű iratnak.

Az általános levelek

A levél, a globalizálódó császárkori római birodalomban fontos műfaj volt. Személyességével, intimitásával hatott. Ezért nemcsak Pál használta ezt a nagyon alkalmas, érzékeny műfajt a gyülekezetek gondozására, irányítására. Bizonyára több ilyen levél készült. Megírásuk oka legtöbbször a gyülekezetben kialakult helyzet volt. Az a gyülekezet, vagy körlevél esetén a környék legjelentősebb gyülekezete őrizte, akiknek első helyen eligazításul szolgált ez az irat. De arról is tudunk, hogy ezeket a leveleket továbbküldték, másokkal megosztották. Így csakhamar az egész egyház közkincsévé váltak.

Az újszövetségi kánon legkésőbb kialakult csoportja a páli levelek után következő hét apostoli levél. Az őskeresztény kor írói a 2. század közepe előtt csak elvétve idézték ezeket az iratokat. A Zsidókhöz írt levél kanonizálása talán a legérdekesebb. A nyugati egyházban nagyon hamar ismerték ezt az apostoli iratot, de nem tekintették Pál művének és ezért kánoni tekintélyt sem tulajdonítottak neki. Római Kelemen már 96 táján idézi, de nem jelöli meg a címét és szerzőjét. Ugyanígy tesz Hermász Pásztor és Jusztinosz dialógusa is. Hippolütosz is idézi, de nem Pál írásának tartja, Tertullianusz pedig Barnabást tartja a Zsidókhöz írt levél szerzőjének, de ő sem sorolja a kánoni iratok közé. Jeromos már teljes jogú kánoni iratnak tartja.

A keleti egyházban kezdettől Pál által írt kanonikus iratnak tartották. Először 180 körül Panthenius említi és azt állítja, hogy azért hagyta le az iratról Pál nevét, mert a nagy apostol nem a zsidók, hanem a pogányok apostola volt. Ezért álnéven írt a zsidóknak (Euszebiosz, Eht. VI, 14, 4). Alexandriai Kelemen pedig 200 körül azt írta, hogy a zsidók ellenszenvé miatt nem írta bele a nevét Pál ebbe az iratba és a héberül íródott könyvet Lukács fordította görögre. Órigenész is fennakadt a levél Pálétól eltérő stílusán. Szerinte csak a tartalma származik a pogányok nagy apostolától és Lukács volt a könyv írásbafoglalója. A 4. századtól fennmaradt bibliakéziratokban mindig a Páli levelek között találjuk, többször a Római levél után besorolva.

A Zsidókhöz írt levél kánoni tekintélyét a 4. századtól senki nem kérdőjelezte meg, de a reformáció óta a legtöbben nem Pál írásának tartják. A Trindentini zsinat viszont 1546. április 8-án Pál szerzősége mellett foglalt állást, amit a modern kutatások hatására csak a pápai bibliai bizottság 1914. június 24-én kelt döntése oldott fel.

Jakab levele is későn lett ismertté az ókori egyházban, csak 200 körül kezdik idézni, az akkor már 130-140 évvel korábban készült iratot. Az egyházatyák bizonytalankodásának talán az az oka, hogy a levél „a diaszporában élő tizenkét törzsnek” íródott (1, 1) aminek a meghatározása elég bizonytalan volt már a második században. Péter első levelét már 130 körül idézi Papiasz és a 2. század végétől mindenki vitán felül Pétertől származtatja a levelet, azonban a második levél kánoni tekintélye bizonytalanabb volt. Először az alexandriai egyház foglalta 200 körül a kánonba. János első levele nagyon korán, még a második század elején ismert lett a keresztény gyülekezetek között és kánoni tekintélye nem volt vitatott. A második és harmadik levelet viszont rövidege miatt ritkán idézték, de a 4. század második felében, az egész egyházban kánoni tekintélyű iratnak tartották. Legkésőbb - az ötödik század elején -, a szír egyház vette fel ezeket kánonjegyzékébe. Júdás levele kezdettől a kanonikus iratokhoz tartozott, rövid terjedelme ellenére többször idézték a második században. Csak a 3. 4. század fordulóján ingott meg egy kissé kánoni tekintélye, mivel apokrif iratokat idéz a levél.

A Jelenések könyve és a kánon

A második századból és a harmadik század elejéről ránk maradt híradások egyértelműen János írásának tulajdonítják ezt a könyvet. A Kr.u. 165-ben mártírhálált halt Jusztinosz (Dial. Trifon 81. 4), vagy Alexandriai Kelemen (+215 körül) (Quis Div. Salv, 42) éppen úgy, mint a nyugaton tevékenykedő Ireneusz (+202). Ezt erősíti a Muratori kánon is.

Az első kételyeket Alexandriai Dionüszosz fogalmazta meg 264-ben. Miért? Amint kezdett feledésbe merülni a könyv különös jelképrendszere, amint az apostolok hitével szembeálló tanítások igazolására kezdték használni, rögtön kétségbe vonták az apostoli szerzőségét. Ha ez elfogadásra került volna, ez a kánonból történő kizárását jelentette volna. Ennek a könyvnek van egy Ószövetségre alapozott kódrendszere, ami a többi apokalipszistól megkülönbözteti. Ezt a könyvet csak az ószövetségi próféták felől lehet megérteni. Ha ez a prófétai nyelvezet elhomályosul, a könyv érthetlenné válik. Ez a „nyelv-felejtés” a harmadik század közepén következett be.

Ezt igazolja Euszebiosz Egyháztörténetének az a szakasza, amelyik a Domitianus császár idejében bekövetkezett üldözésről ír. „Azt mondják, hogy ennek az üldözésnek idején János apostolt és evangélistát, aki még megérte ezt az üldözést, arra ítélték, hogy Patmosz szigetén lakjon, mert tanúságot tett az isteni Igéről. Ireneusz, amikor a János Jelenések könyvének nevezett művében szereplő antikrisztus által viselt név számáról ír (Jel 13, 18), szó szerint ezeket mondja Jánosról az Eretnekség ellen című művének ötödik kötetében. 'Ha pedig nyíltan ki kellett volna hirdetni a mai időkben (az antikrisztus) nevét, akkor ezt kimondta volna az, aki ezt látta, majdnem a mi nemzedékünk idején, Domitianus császár uralkodásának vége felé' (Eht. III. 18, 1-3). Euszebiosz még a negyedik században is jól emlékezett arra, hogy a Jelenések könyve rejtjeles könyv volt, ami csak azok számára volt érthető, aki Isten kinyilatkoztatásának egészét értették. Ez a tudás egyre jobban kopott. Euszebiosz egyháztörténete Alexandriai Dionüszosz kételkedését is feljegyezte. Érdekes ezt is megvizsgálni: „Egyesek, akik előttünk éltek, teljesen elutasították és elvetették ezt a könyvet, fejezetenként bírálták, kijelentették, hogy érthetetlen, értelmetlen és a címe is hamis”. Nyilvánvaló, hogy Dionüszosz elutasítása nem történeti, hanem megértésbeli okokra vezethető vissza. Ezt erősíti meg az idézet további része is: „Azt is mondják ugyanis, hogy nem Jánostól származik, de nem is kinyilatkoztatás, mert egészen vastagon befedi a tudatlanság fátyola”. Dionüszosz itt mindkét feltételezett János szerzőségét tagadja, mivel a szöveget értelmetlennek, használhatatlannak tartja, amit szerinte „a tudatlanság fátyola” takar.

De mi ez a fátyol? Euszebiosz így folytatja: „Tanításának ugyanis az az alaptétele, hogy Krisztus országa földi lesz, és arról álmodozott, hogy az ország abból áll majd, amire csak mint a testet szerető, és teljesen testies ember áhítozott: a has és a has alatti szervek kielégítéséből, vagyis evésből, ivásból, menyegzőkből és azokból, amikről azt vélte, hogy általuk ezek még tiszteletreméltóbbá lesznek: ünnepekből, áldozatokból és áldozati állatok leöléséből” (Eht. VII. 25, 1-3).

Ez a híradás nyilvánvalóan tükrözi, hogy a spiritualista, aszketikus befolyás alatt álló Dionüszosz - aki a khiliasztákkal harcolt -, a Jelenések könyvének egyes igehelyei alapján a földön szerették volna megvalósítani Isten országát, semmit nem ért a Jelenések könyvének képes nyelvéből. Euszebiosz viszont, aki a Nagy Konstantin-i egyházpolitika egyik leghatásosabb képviselője volt, szívesen tartja ébren ezt a nyilvánvalóan hozzá nem értésből táplálkozó kételyt. A Jelenések könyvének Rómára vonatkozó próféciai, kényelmetlenek voltak a császárral összebékülni akaró politikus számára. A Jelenések könyvének igazi háttere a rómaiak üldözése, míg Euszebiosz kenyéradó gazdája a római császár volt.

Az újabb kori Újszövetség-tudomány főként nyelvi, stilisztikai okokból vitatja el a Jelenések könyvét Jánostól. Ezekre az érvekre, amelynek hasonló a gyökere, mint az előbb kifejtettek, már Eusebiosz is utalt (Eht. VII. 25. 1-26). Az evangéliumok és János levelei kitűnő stílusban, hibátlan görögséggel íródtak a korabeli emberek köznyelvén. A kifejezőkészség, a gondolat kifejtés és a mondatszerkesztés szempontjából a kor irodalmi rangú alkotásainak tekinthetjük e műveket. Alig találunk bennük akár csak egyetlen hebraizáló, barbár hangot, nyelvi hibát, népiességet. Ugyanakkor a Jelenések könyvének nyelve görög szavakkal leírt, nem görög szöveg. Gyakori benne a barbárság és a súlyos nyelvi hiba. Mi ennek az oka?

A Jelenések könyve nemcsak témájában, hanem műfajában is más, mint az evangéliumok vagy a levelek. Az Apokalipszisnek más a képi világa, a látomásokat nem lehet ugyanazokkal a stílus-eszközökkel leírni, mint Jézus történetét. Ha ezeket más szerző művének tulajdonítjuk, nem jutunk közelebb a megoldáshoz, hiszen a Jelenések könyve és az evangélium, valamint János első levele között számos fontos, csak a jánosi irodalomban meglévő egyezés található. Bár a racionalista teológiában közhelynek számított, hogy az evangélium és a Jelenések könyve két különböző szerző műve, ennek ellent mondott Adolf von Harnack (1851-1930), a századforduló egyik legkiválóbb teológusa, amikor így írt: „Én magamat ama kritikai eretnenség hívőjének vallom, mely az Apokalipszist és az evangéliumot egy szerzőnek tulajdonítja”. Ezt a véleményét éppen az egyező kulcsfogalmakra alapozza. Néhány példát Harnack nyomán említhetünk. Mindkét iratban fontos szerepe van Isten Bárányának (Jn 1, 29. 36. – Jel 6, 1. 7, 10. 15, 3. stb.), a Krisztus melletti tanúskodásnak (Jn 1, 7. 8.15. stb. Jel 1, 5. 2, 13. 11, 3. 17, 6). A kegyelemnek élő víz a képe (Jn 4, 10-14. 7, 37-38. Jel 7, 17. 21, 6. 22, 1. 17), az egyháznak viszont a menyasszony (Jn 3, 29. Jel 22, 17). Mindkét irat a hit „győzelméről” beszél (Jn 16, 32. vö. 1Jn 2, 13. Jel 2, 7. 3, 21. 6, 2.), és mindkettőben jelentős szerepet kap az „igazi világosság” (Jn 1, 4-9, 8, 12. Jel 18, 23. 21, 24. 22, 5) valamint az is, hogy a megváltás, a kegyelem úgy jelenik meg bennük, mint „élet” (Jn 1, 4. 3, 5. Jel 2, 7. 7, 17.). Teológia-történetileg a legfontosabb összefüggés a két irat között az, hogy a Biblia csak János evangéliumában, János első levelében és a Jelenések könyvében nevezi Jézus Krisztust logosznak, örök Igének (Jn 1, 1. 14. 1Jn 1, 1. Jel 19, 13) ha ez véletlen lenne, ezek az azonosságok nehezen magyarázhatóak lennének.

Ahhoz, hogy a nyelvi érvekkel kapcsolatos kérdésekre megoldást találjunk, meg kell vizsgálnunk Jelenések könyvének nyelvét. A jánosi iratoknak van egy különös jellemzője. Míg Pál leveleiben – mint kiváló nyelvi készséggel megáldott szónok – alkalmazkodik címzettjeinek nyelvi világához, addig Jánost az jellemzi, hogy a görög nyelv szabályait, amit kiválóan ismert és alkalmazott, feláldozza a mondanivaló pontos közlése érdekében. Nem titkolja, hogy miközben fogalmaz, zsidóul gondolkodik, de görögül írja le gondolatait. Nyomatékosító ismétlései (pl. Jn 1, 1-14), súlyos, ünnepélyes, néha szinte érthetetlen, rejtélyes megfogalmazásai, ellentétben állnak a görög stílus rendszabályaival. Jellemző rá, ha a héber nyelvi gondolkodás ellentétbe kerül a göröggel, habozás nélkül a hébert választja, és ehhez ragaszkodik. Ezt nem azért teszi, mert nem tud jól görögül, hiszen műveiben művészien szerkesztett szakaszok vannak, hanem az Ószövetség fogalomkincsével gondolkozó gyülekezet pontos eligazítását akarja ezzel szolgálni. Ezért az ő görögsége nem osztható be a szokványos nyelvhasználat rendszerébe. Varga Zsigmond megállapítása szerint „Jánosról nem lehet elmondani, hogy nem tudott volna jól görögül, hogy a koiné-nek (a János korabeli görög nyelv beszélt változatának) ne lett volna nagyon alapos ismerője. A görög nyelv szabályait megcsúfoló szerkesztéseinek, kifejezéseinek nem ez a magyarázata. Egyszerűen fontosabbnak tartotta a sajátosan sémi gondolatvilág érvényesítését a koiné nyelvtani szabályainak megtartásánál, és ezt alapjában véve meg is tehetette, mert az az annyira sokarcú koiné

világában még csak nem is tűnt fel” (A Szentírás magyarázata. Bp. 1968. 90.) Ez a nyelvi gondolkodási mód is jól illeszkedik ahhoz a helyzethez, amiben a Jelenések könyve keletkezett. Ez is segítette a könyv üzenetének szükségszerű rejtjelezését.

Ugyanezt erősíti, ha a Jelenések könyvének az Ószövetséghez való viszonyát vizsgáljuk. A könyven közvetlen szószerinti idézetet nem találunk. Sehol nem jelenti be, hogy most az Ószövetség valamelyik könyvéből idézni fog, mint ahogyan pl. Máté evangéliumában, vagy Pál írásaiban sok ilyen idézetet találunk. Ugyanez a jánosi irodalomban is sokszor előfordul. Itt viszont soha. Ennek oka van. A könyv 404 verse közül 248-ban van rejtett utalás az Ószövetségre, mint ahogyan ezt Merril C. Tenny kommentárjában kimutatta. Ennek ellenére mégsem utal a többi újszövetségi iratoknál megszokott módon erre. Szándékosan nem árulja el a kódot. Aki viszont a teljes Bibliát ismeri, az hamar rájön, hogy ennek a könyvnek apokaliptikus képeit csak az Ószövetség felől lehet igazán megérteni. De a rejtett utalásokat fel kell fedezni. Így csak az a szerző fogalmaz, aki az illetéktelen olvasónak, az ellenségnek nem akar kulcsot adni a kezébe. A címzettek, akik az Ószövetség világában éltek, viszont jól érthették rejtett üzenetét. ****

Az apokrif és majdnem kánoni iratok

Jeruzsálemi Kürillosz (+387) így oktatta ki az új keresztényeket: „Ne legyen dolgod apokrif könyvvel. Csak azt méltasd figyelemre és forgasd, amit az egyházban teljes megnyugvással olvasunk. Sokkal értelmesebbek és áhítatosabbak voltak nálad az apostolok és a régi püspökök, az egyház kormányzói, akik ezeket ránk hagyták” (Catech 4, 35. Migne PG. 33, 497). Az apostolok halála után a kereszténység életében is eljött az a pillanat, amikor szükséges volt az újszövetségi kánon határainak megállapítása. Ezt megkívánta a tanítás egyetemességének igénye, az apostoli hagyomány tisztelete és a második század közepétől egyre jobban fenyegető eretnekmozgalmakkal való küzdelem is.

Mint a fentiekben láttuk a kánon határainak pontos meghatározása az egyházon belül nagyon gondos, pontos kollektív munkával született meg. Egyetlen tekintélyes embernek, vagy mértéktartó fórumnak nem volt arra hatalma, hogy ebbe a több évszázadig tartó folyamatba erőszakosan beleszóljon, vagy valami eddig ismeretlen könyvet a kanonikus könyvek közé csempésszen. A bibliai iratokon kívül számos más, első, második században keletkezett iratról tudunk. Több közülük nagy tekintélyre tett szert. Ezeket az iratokat ma az apostoli atyák írásainak tartjuk. Az első század végén íródott a Didakhé vagyis a „Tizenkét apostol tanítása”, valamint Római Kelemen Korintusiakhoz írt levele. A második század elejéről való Antiochiai Ignác levelei és ekkor nyert végleges formát Hermász Pásztor, valamint a Barnabás levél. A század közepén íródott Polükarposz Filippiekhez írott levele.

Ezeket az iratokat, amelyek hűségesen tükrözik a második század keresztény gyülekezeteinek életét, az egyház soha nem tartotta apokrif iratoknak. Hűséges tükröi az egyház belső és külső nehézségeinek. Áthatja őket az evangéliumi tanítások féltő gonddal való őrzése, az aggodalmas szeretet Isten egyháza iránt. Ha megvizsgáljuk szövegüket, azt találjuk, hogy a kanonikus iratok időszerű, korszerű értelmezései voltak ezek a könyvek.

Az ókeresztény korból nagy számmal maradtak ránk álnéven írt, vagy tévedésből, amik szerzői adatokkal ellátott művek. Ezeket pszeudoepigráf, vagyis hamis című iratoknak nevezzük. Íróikat nem a csalás szándéka vezette, hanem az az ókori irodalmi gyakorlat, hogy a szerzők valamilyen régi, tekintélyes szerző árnyékába húzódtak. Ennek az irodalomnak a legrégebbi alkotásai a második században keletkeztek, virágkorát pedig a harmadik és negyedik században élte. A kánon lezáródása után nem volt többé esélyük arra, hogy kánoni tekintélyű iratoknak ismerjék el őket, így az apokrifokat gyártó írói kedv lelohadt. Ezek a

könyvek tarka színes világot tárnak elénk, a Krisztus utáni századok ezernyi elképzeléseit ismerhetjük meg belőlük. Ugyanazt a szerepet töltötték be a keresztények között, mint a korban divatos hellenista regények a szekuláris társadalomban. Nagyon sok a kor divatos világnézetével, a gnózzissal akarta összemosni az evangélium tanításait, hogy így jobban elfogadhatóvá tegye Krisztus evangéliumát az emberek között. Vannak közöttük olyanok is, amelyek az igaz tanítást igyekeztek védeni. Ezek erősíteni akarták a kánoni evangéliumok tekintélyét.

A legdivatosabb műfaj az apokalipszis volt. A meg-megújuló üldözések közepette ezek az apokaliptikus iratok reménységet akartak nyújtani. Az apokrif evangéliumok Jézus életének a kánoni evangéliumokban nem közölt részleteit akarták tovább építeni, magyarázni. Ezek között külön egységet alkottak Jézus gyermekségére vonatkozó evangéliumhamisítások. Az apostolok sorsa, a kereszténység világmissziójának kibontakozása is érdekelte az első keresztény írókat és ezért számos apokrif „Apostolok cselekedetei” született. Hamis című apostoli levelekből is ismerünk jó néhányat. Ezek fontos dokumentumai a Nagy Konstantini fordulat előtti kereszténység belső életének, hitének, de tudománytalan és téves az a ma sokszor hallott vélemény, hogy ezek a másodlagos, az eredeti kanonikus iratokat utánzó írásművek lennének a kánoni iratok ősi, eredeti formái. A hamisítvány soha nem előzheti meg az eredetit.

Az Újszövetségi kánon további alakulása

Az újszövetségi kánon alakulását a keleti egyházban a 3. század elejéig homály fedi, de ettől kezdve azt a 27 iratot tekintik kanonikusnak, amit ma kánoni tekintélyűnek ismerünk. Mégis sokat ingadozott a kánon határa, mert a gyülekezetek több olyan nagy tekintélyű iratot is használtak istentiszteleteiken, amelyek később nem kerültek be a kánonba. Alexandriai Kelemen a „Lélektől ihletettnek” tekintette a Didakhét, a Kelemen levelet, Hermász Pásztorát, a Barnabás levelet, Péter Apokalipsziséét, és a Doctrina Petri című iratot. Vagyis Kelemen még nem különítette el az apostoli atyák írásait az újszövetségi kánontól. Apokrif könyvekből is idéz (pl. Héberok evangéliuma, Egyiptomi evangélium, Mátyás hagyományai stb.), de ezeket nem tartja a Szentlélektől ihletettnek.

Órigenész volt Kelemen utóda az alexandriai katechetikai iskolában. Ő is kanonikusnak fogadta el mind a 27 újszövetségi könyvet, és ő is a kánoni tekintélyű könyvek közé sorolja az apostoli atyák írásait. Mesteréhez hasonlóan az apokrif könyveket nem sorolja a kánoni tekintélyű iratok közé. A többi keleti egyházatya hasonló véleményen volt.

Órigenész igazi jelentősége abban van, hogy beutazta az egész keleti egyházat, Rómában is járt, így arról is számot tudott adni, hogy hogyan értékelték az egyes egyháztestek az egyes könyvek kánoni tekintélyét. Három csoportba sorolta az egyes könyveket a kánoni tekintély szempontjából. Az első csoportba azok a könyvek tartoznak, amelyeket mindenki kánoninak fogadott el. Ez a következő 21 irat: A négy evangélium, Apostolok Cselekedetei, Pál 13 levele, 1Péter, 1János és a Jelenések könyve. A második csoportba sorolja a vitatott könyveket (amfiballomena), ez az újszövetségi kánon többi hat könyve (Zsidók, Jakab, 2Péter, János 2. 3. levele, Júdás) és az apostoli atyák írásai közül Didakhé, Hermász Pásztor és a Barnabás levél. A harmadik csoportba azokat a hamisított iratokat sorolja, amelyek eretnekektől származnak (pszeudé). Ezek között említi az Egyiptomi evangéliumot, a Tamás evangéliumot, Baszilizidész evangéliumát, a Mátyás evangéliumát és a többi gnosztikus apokrif írást.

Majdnem száz évvel később Euszebiosz caesareai püspök, jeles egyháztörténész hasonlóan vázolja fel a kánon alakulását. Neki is jó áttekintése volt az egész egyház

helyzetéről és ő is hasonlóan Órigenészhez, három csoportba osztja a könyveket. Ebbe tartoznak a mai kanonikus könyvek közül: a négy evangélium, az Apostolok Cselekedetei, Pál 14 levele (a Zsidókhoz írt levél is) 1Péter és 1János. Bár a Jelenések könyvének megjegyzi, hogy egyesek vitatják annak kánoni tekintélyét. A második csoportba azokat az írásokat sorolja, amelyeknek a kánoni tekintélye vitatott. De ez is két csoportra osztható. Az elsőben azokat sorolja fel, amelyeknek kánoni tekintélyével a többség egyetértett. Ez a Jakab levele, Péter 2. levele és János 2. 3. levele. A második csoportban pedig azok az iratok vannak, amelyek szerinte nem igazi és nem eredeti iratok. Szerinte ezek a Didakhé, a Hermész Pásztor, a Barnabás levél, Péter apokalipszise és Pál cselekedetei. Azt is megjegyzi, hogy egyesek a Jelenések könyvét is ide sorolják, a fent említett vita miatt. Euszebiosz harmadik csoportja az egészen értelmetlen és eretnek iratokat tartalmazta. Ezekhez az apokrif evangéliumokat és az apokrif Apostolok Cselekedeteit sorolja.

A keleti egyházban a kánon kialakulása Athanasziosz alexandriai pátriárka 357 -ben kelt 39. húsvéti körlevelével zárul le. Ebbe a mai Újszövetségünk 27 iratát sorolja fel. Csak ezeknek az istentiszteleti használatát engedélyezi. Csak az antiochiai egyháznál tesz kivételt, ahol a hagyományokra való tekintettel megengedi a Didakhé és a Hermész Pásztorának használatát az újonnan megkeresztelendők tanításában. Ezt a kánont 400 körül nemcsak keleten, hanem nyugaton is elfogadta minden egyház.

Mivel Szíriában jelentős keresztény központ alakult ki, ami kívül esett a Római Birodalmon, a kánon alakulása egy kicsit eltérően történt. Egy 400 körül keletkezett irat szerint - amelynek Doctrina Addai a címe -, Addai am a bibliai Taddeus apostol, és aki a legenda szerint a szír egyház megalapítója volt, a következőkben határozta meg az istentiszteleten felolvasandó iratokat. „A törvény, a próféták, az evangélium, Pál levelei és az Apostolok Cselekedetei: ezek azok az iratok, amelyet olvassatok Krisztus gyülekezeteiben, s ezeken kívül semmit se olvassatok, mert nincs más könyv, amelyben az igazság van megírva”. Az itt említett evangélium Tatjanus Diartessarionja, amelyben a négy evangéliumot egységes könyvvé dolgozta egybe.

A középkori egyház a 27 könyvből álló újszövetségi kánont évszázadokon át kritika nélkül megőrizte. Az ókori viták emlékét csak a teológusok kommentárjai őrzik. A kánonból kimaradt könyvek közül egyeseket nagyon kedveltek pl. Hermész Pásztorát, Pál laodiceai levelét, vagy Pál 3. levele a Korinthusiakhoz, de senkinek nem jutott eszébe, hogy ezeket a kánoni iratok közé felvegye. A humanizmus korában megélné a kánon kritikája. Rotterdami Erasmus (+1536) hét újszövetségi könyv – a Zsidókhoz írt levél, Jakab levele, Péter 2. levele, János 2. és 3. levele, a Júdás levél és a Jelenések könyve - apostoli eredetét kétségbe vonta, de nem hagyta ki a kánonból. Csak Kajetán bíboros, és nyomában Sienai Sixtus volt az, aki deuterokanonikusoknak, vagyis másodlagosan kanonikusoknak tekintette Jakab levelét, Péter 2. János 2. 3. levelét, Júdás levelét és a Jelenések könyvét.

A reformátorok magától értőően elfogadták a 27 újszövetségi könyv kánoni tekintélyét, bár Luther a Zsidókhoz írt levelet, Jakab és Júdás levelét valamint Jelenések könyvét kevesebbre becsülte a többi újszövetségi iratnál. Ez a könyvek sorrendjében is kifejezésre jut. A 13 páli levél után Péter 1. 2. levele, János 1. 2. 3. levele, a Zsidókhoz írt levél, Jakab levele, Júdás levele majd a Jelenések könyve következik. A reformátorok egy részénél kimutatható Erasmus hatása. Még az orthodox protestáns teológusok is első és másodosztályú kanonikus könyvekről beszéltek, de senki nem gondolt a 27 könyvből álló kánon megváltoztatására. A tridenti zsinat 1546. április 8.-án hozott határozatot az újszövetségi kánon kérdésében. Tudjuk, hogy a határozat előtt hosszas vita folyt. A konzervatív párt azt kérte, hogy a 27 kanonikus könyv tekintélyét a firenzei zsinat határozatát megismételve erősítsék meg. A kritikusabb felfogású zsinati atyák a szerintük igazi kánoni

könyveket el akarták különíteni, a nem igazán kánoni könyvektől. A zsinaton a konzervatív álláspont győzedelmeskedett.

A felvilágosodás korában kezdődő történeti bibliakritika nem érintette ugyan az újszövetségi kánon kereteit, de lényegesen megingatta nemcsak a könyvek kánoni tekintélyét, hanem üzenetük eredetiségébe, történeti hitelességükbe vetett bizalmat is. A 20. század teológiai, irodalomtörténeti kutatásai, ezeket a szélsőséges túlzásokat sorban megcáfolták. Nyilvánvaló lett, hogy az újszövetségi kánon az őskeresztényi kor irodalmának legjavát tartalmazza, ami nem önkényes válogatás eredménye, hanem hosszú-hosszú évszázadok gyakorlata által igazolt tény. Az is kitűnt, hogy az Újszövetség nem egyszerűen történeti dokumentum, hanem Jézus Krisztusról szóló bizonyágtétel, máig érvényes ható ige, mely bennünk is testet akar öltetni Jézus Krisztus által.

Az Újszövetség a fordítások tükrében

Már Pál arra tanította az első gyülekezeteket, hogy Krisztusban nincs különbség a népek és a kultúrák között. Pünkösdtől kezdve a keresztény misszió soknyelvű volt, átlépve a nyelvi megkülönböztetések határait is. Az Újszövetség csupán azért született a görög nyelv akkor beszélt dialektusában, mert ez volt az általánosan ismert, beszélt nyelv. Az ige hirdetésének parancsa hamarosan megszülte az első bibliafordításokat is. A régi Újszövetség fordítások többsége nagyon ősi szöveget őriz, ezért fontos szerepük van egy-egy vitás újszövetségi igehely megértése szempontjából. Sokszor olyan szövegtípusok emlékét őrzik, amelyekről kevés adat maradt ránk. Segítséget nyújtanak bizonyos szövegtípusok elterjedésének megállapításához. Az újszövetségi kánon története szempontjából első helyen a latin, a szír, a kopt fordítások nyújtanak segítséget, de rajtuk túl az örmény, a georgiai és a gót fordítás is figyelemre méltó.

Első helyen a Vulgata előtti latin fordításokról kell megemlékeznünk. Ezeket ó-latin fordításoknak (vetus Latina) szokták nevezni. A régebbi irodalom Itala fordításnak mondja. Két, jól elkülöníthető változata volt. Az egyik a versio Afra, Észak-Afrikában keletkezett, míg a másik a versio Itala, Itáliában. A két változat közül az afrikai a régebbi, ami talán már 200 előtt elkészülhetett. Említette már Tertullianus (+220 után) is, bár maga nem használta, hanem maga fordította könyveiben görögből a bibliai idézeteket. 200 körül Észak-Afrikában inkább beszéltek görögül, mint Rómában. Tertullianus Észak-Afrikában latinul írt, míg Marcus Aurelius császár vagy Hüppolütusz Rómában görögül írta meg műveit. A római gyülekezetben 250-ig görögül folyt az istentisztelet. A római püspökök görög nevet viseltek, a katakombák sírfeliratai is görögül íródtak. Az itáliai ó-latin fordítás így 200 és 250 között készülhetett. Ekkor, a latin nyelv egyre erősebb terjedése miatt lett szükséges lefordítani az Újszövetséget. Bizonyára több variáció is készült és az itáliai szöveg figyelembe vette az Észak-afrikai változatot is. Talán az Újszövetség egyes könyvei nem is egy fordítótól származnak.

A latin fordítás egyenetlenségeinek és hibáinak kiküszöbölésére született a Vulgata. Fordítója a kor legjelentősebb tudós egyénisége Jeromos (Hieronimus) (348-420), aki Dalmáciában, Stridonban született, Rómában kiváló grammatikai képzést kapott. Nyolc esztendeig Antiochiában és Konstantinápolyban hibátlanul megtanult görögül. Egy kereszténnyé lett zsidótól pedig héberül tanult. Damasius pápa (366-384) megbízta 383-ban a Biblia egységes latin fordításának előkészítésével. A következő évben elkészítette a négy evangélium egységes latin szövegét. A pápa halála után keletre költözött, Betlehemben telepedett le és itt is halt meg. 392-ig elkészült az egész Újszövetség, majd 405-re az egész

Biblia latin fordításával. Jeromos tapintatosan bánt a régi latin fordítás szövegeivel, csak akkor javított, amikor az eredeti szöveg megkívánta, mégis bizalmatlanul fogadták munkáját, és több évszázadnak kellett eltelnie, míg a többi latin fordítást ez a mindenben jobb szöveg kiszorította. Általános tekintélyre csak a tridenti zsinat után került. Első, és máig mértékadó kritikai kiadása 1590-ben készült el.

A szír kánon kialakulásának érdekességeiről fentebb már szoltunk. Hosszú ideig a szírek a négy evangélium szövege helyett, Tatjanus Diatesszaronját használták. De ismerjük több forrásból is a négy, elkülönített evangélium ó-szír szövegét is. A szír egyház első teljes bibliafordítása a *Pesittó*, mely bizonyára Rabbula edesszai püspök (+435) műve. Ezt is hosszabb ideig párhuzamosan használták az ó-szír fordítással. A főpapság a *Pesittó* fordítást részesítette előnybe, amíg a szerzetesség az ó-szír fordításhoz ragaszkodott. A szír egyházban csak a 10. századtól lett általános a *Pesittó* használata. A *Pesittó* egyszerű, eretnekségtől mentes szöveget jelent. Tartalma 22 újszövetségi könyv: a négy evangélium, az Apostolok Cselekedetei, Pál 14 levele a Zsidókhoz írt levéllel együtt, azután Jakab, Péter 1. és János 1. levele. A többi kisebb levél a Jelenések könyvével együtt kimaradt belőle. Ezek az újszövetségi irtok csak a VI. század után terjedtek el a szír egyházban.

Szír monofüzita körökből származott a *versio Philoxeniana*, ami Philoxenus maburgi monofüzita püspök rendeletére 507-ben készült, mint a *Pesittó* revíziója. Ebből a fordításból csak azok a könyvek maradtak meg, amelyek a *Pesittó*ból hiányoztak, a négy kisebb általános levél (Péter 2. János 2. 3. és Júdás) valamint a Jelenések könyve. Ezzel a fordítással egészítették ki a *Pesittó*t. A *Pesittó* fordításnak egy további, magas színvonalú revíziója volt a *versio Charklensis*, mely 616-ban készült és az Apostolok Cselekedeteihez ad néhány figyelemre méltó variánst.

Meg kell említeni még a palesztinai szír fordítást is. A 4-5. században Palesztina kereszténnyé lett. A hivatalos egyházi nyelv a görög volt, de az egyszerű emberek a szír nyelvnek egy, az arámhoz közel álló variációját beszélték. Ebben a nyelvjárásban az 5. században készült egy fordítás, ami csak lekciónáriumokban (felolvasásra szánt bibliai szöveggyűjteményekben és néhány kéziratban, töredékesen maradtak fenn.

Egyiptomban készült ez az Újtestamentum kopt fordítása. Az Újszövetség születése idején Egyiptomban görögül beszéltek, a Kr.u. 7. századtól az iszlám hódítás után az arab lett az általános nyelv, de az őslakosság tovább őrizte az ó-egyiptomi nyelv újabb változatát, a kopt nyelvet, melyet az első század kezdete óta görög betűkkel írtak. Az őslakosok istentiszteleteiken tovább használták az ősi nyelvüket, melynek ma is három-négy nyelvjárása él. A Felső-egyiptomi nyelvjárás a *szaid*, amit Théba környékén beszélnek. Alsó-Egyiptomban a delta vidékén a *boheirai* nyelvjárást használják, míg Közép-Egyiptomban a *fajjumi* és a *achmimi* kopt nyelvjárás él. Újtestamentumi fordítás csak az első két nyelvjárásban maradt ránk. A Felső-egyiptomi *szaid* fordítás 200 körül keletkezett, míg a *boheirai* csak az 5. 7. században.

A többi régi fordításból is kaphatunk használható adatokat, amelyek segítenek megérteni az Újszövetséget. Ezek közül az örmény fordítás a legfontosabb, ami a 4. század végén az 5. század elején készült, és sok szövegtörténeti érdekességet tartalmaz. Az örmény után a georgiai fordítás 450 táján készült, míg a gót fordítás Wulfila (ULfilas) püspök műve, a germánok számára tette olvashatóvá, érthetővé a Szentírás szavait.

Ez a rövid fordítástörténeti áttekintés is jól tükrözi a keresztény gyülekezetek állhatatos, nagyon önkritikus fáradozását, hogy az apostoli hagyomány minél teljesebben és pontosabban öröklődjék át a későbbi századok hívó embereire. Ha elmélyülten vizsgáljuk meg ezeket az erőfeszítéseket, megnő a bizalmunk a Biblia áthagyományozóinak munkássága iránt, amit hitem szerint éppen úgy a Szentlélek ihletésére végeztek el, mint ahogyan annak

idején szóban meghallották a régi ősök Isten szavát, vagy amint a próféták és az evangélisták írásban megörökítették az igét.

A MAI KÁNON, A KÁNONTÖRTÉNT TANULSÁGAI

A kánontörténetnek ez az áttekintése arra figyelmeztet, hogy az inspirációról szóló tanításunkat jól át kell gondolnunk. A kinyilatkoztatás több mint „a” Könyv. Istenről csak azért tudhatunk, mert ő belépett a téri, idői világunkba és cselekedett. Ezt az isteni cselekvést értették meg hitbeli elődeink. Ez az üdvösség története, a megváltási terv. Erről beszéltek, és tettek bizonyosságot az utódoknak. Ezt a szolgálatukat Isten éppen úgy ihlette, mint azoknak az embereknek a gondolkodását, akiknek életében az önmagát kinyilatkoztató Isten megjelent. Az ihletés az írásba foglaló személyeket is arra vezette, hogy a leírtakat a kinyilatkoztatás rendje szerint örökítsék meg. Az egyes bibliai könyvek szerkesztői, összeállítói is ihletett személyek voltak, mint ahogyan mindazok az emberek részesültek Isten Szentlelkének ebben az ajándékában, akik évszázadokon keresztül a szöveget pontosan és lényeges hibáktól mentesen megőrizték. Így az ihletés, vagy inspiráció, nem egy pillanatnyi esemény, amit valamiféle megváltozott tudatállapotban él át az ember, hanem a Szentlélek folyamatos munkája. Ennek az eredménye az az Istentől ihletett „teljes írás” (2Tim 3, 16), aminek segítségével Isten ma is arra tud indítani minket, hogy az Igének ne csupán hallgatói, hanem követői, cselekvői, megtartói legyünk (Jak 1, 22).

A Szentírás tekintélyét nem keletkezésének, írásba foglalásának misztikuma adja, hanem az az állandó hatás, amivel életünket, mindennapjainkat korokon át újjá teszi, megváltoztatja gondolkodásunkat, és új életre vezet. A kanonizálódás folyamata több esetben a mai szöveg kialakulása előtt elkezdődött. Isten kinyilatkoztatásának közvetlen hatása, az erről szóló hiteles hírek épp úgy tekintéllyel bírtak, mint ezeknek az első feljegyzései. Az apostolok Jézusról szóló prédikációi ugyanolyan „kanonikus tekintélyűek” voltak, mint a később, ezeknek a prédikációknak nyomán megszületett evangéliumok. Ennek a folyamatnak a részeként dolgozták egybe a rendelkezésre álló, kezdettől szentnek tartott szövegeket. Csak az isteni ellenőrzés alatt álló, szentnek tartott, ihletett szövegek kerülhettek utólag is a kánonba.

Így hát ez egy ószövetségi könyv a választott nép hitének, istentiszteletének, a próféták üzenetének Istentől kinyilatkoztatott, a nép hite által ellenőrzött dokumentuma. Ez magába foglalja a szóbeli és írásbeli hagyományt, amit prófétai ihletésű emberek, művészi igényességgel megszerkesztettek a történelem egy pontján. Ezt a művet nem az írója, hanem a tartalma miatt szentnek tartották, érinthetetlennek, és évszázadokon keresztül pontosan megőrizték.

A Biblia ihletettségét nem az írók hibátlansága és tökéletessége biztosítja, hanem üzenetének egysége, aminek letéteményese Isten választott népe, az Újszövetségben pedig az eklézsiának népe. A Szentlélek ihletése élte ma is a Bibliát, a Könyvek Könyvét. Ezért isteni erővel felruházott szó az ige. Ha megszületik bennünk az új ember, akkor bennünk is testté lehet az Ige: „*Kezdetben volt az Ige, és Isten volt az Ige*” (Jn 1, 1-2). Objektív valóságát, mai hatékonyságát - mint már említést nyert - nem az író személye, hanem az igét megélő ember életújulása bizonyítja. Ezért nem filológiai érvek, hanem gyakorlati tapasztalatok győznek meg arról, hogy soha nem ember akaratából származott a prófétai beszéd (2Pét 1, 19. 21).

Az, hogy irodalomtörténeti kutatás rétegeket próbál elkülöníteni a ma rendelkezésünkre álló, sok évszázadon keresztül pontosan megőrzött szövegben, nem az ihletettség kétségbevonását jelenti, hanem az ihletettség új, tartalmi megértését. Az ihletés

nem mechanikusan előidézett „megváltozott tudatállapot”, és nem is individuális folyamat, hanem kollektív élménye Isten népének, amiben testet ölt Isten történeti vezetése. A kinyilatkoztatás Istennek és népének viszonyáról, kapcsolatáról szól, nem egyénekről, nem is mágikus, misztikus élményekről. Ezért a Biblia a világirodalom első, igazán realista alkotása.

Hogyan született a kánon? Rövid, összefoglaló válaszunk ez: Isten Szentlelkének ihletésére. De a Szentlélek nemcsak a Biblia íróinak egész életét, magatartását, gondolkodását (tollát) vezette, hanem az Igével élő gyülekezeteket is. A Szentlélek nemcsak azokat ihlette, akik a kinyilatkoztatást kapták, hanem azokat is, akikben ma is testté lesz az Ige úgy, hogy az az indulat születik meg bennük, ami a Krisztus Jézusban is megvolt (Fil 2, 5). Ez az egész üdvösségtörténetet átölelő folyamat csak úgy ér célba, ha Isten ígéje, szava a mi számunkra is kánonná lesz. Ha hozzászabjuk életünket, és Isten ígéjének nem csupán meghallói, vagy esetleg „műkritikusai” leszünk, hanem engedelmes megtartói.

(Tartalomjegyzék)

Bevezető

Az ószövetségi kánon kialakulása

1. A héber kánon logikája
2. A Biblia bibliája: a Tóra
3. Mit tartottak próféta könyveknek a zsidók?
4. Az iratok, a gyakorlati élet könyvei
5. Miben döntöttek a jabnei atyák?
6. Mit tudunk az ószövetségi kánon további alakulásáról?
7. A deuterokanonikus könyvek
8. Az Ószövetség ősi fordításai.

Az újszövetségi kánon.

1. Az újszövetségi kánon kialakulásának szempontjai
2. Az evangéliumok születése szótól az írásig
3. Pál leveleinek gyűjteménye
4. Az általános levelek
5. A Jelenések könyve és a kánon
6. Apokrifok és majdnem kánoni iratok
7. Az Újszövetség a fordítások tükrében.

A mai kánon – a kánontörténet tanulságai